

УДК 398.341 : 692.54 (477.41/42)

РОЗВИТОК ПОЛІСЬКОГО ЖИТЛА: ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИСУ СТЕЛІ

Роман РАДОВИЧ

Інститут народознавства НАН України, відділ історичної етнології

У запропонованій статті розглянуто питання виникнення і розвитку конструкцій перекриття житлового приміщення на території Середнього Полісся. У процесі дослідження встановлено, що до кінця XIX – початку XX ст. через певні історичні та природно-географічні чинники тут, поряд із житлами, перекритими плоскою стелею, у формі реліктових явищ збереглися будівлі, в яких конструкції стелі і даху були суміщені і мали поздовжньо-вінчасту чи центрично-вінчасту конструкцію, а також житла з “аркуватою” стелею під невисоко піднятим дахом. Проаналізувавши наявний матеріал та наукові концепції стосовно процесу генезису стелі, автор виділяє кілька варіантів перекриття, у загальних рисах прослідковує напрям його діахронних змін з кінцевим переходом до плоскої стелі та розмежування функцій між стелею й окремим дахом.

Ключові слова: етнологія, Середнє Полісся, житло, стеля, сволок, накот, дах.

Дослідження становлення та еволюції традиційного житла українців – одна з найважливіших проблем української етнології. На думку сучасного вченого Михайла Глушка, для розв’язання цієї проблеми треба з’ясувати декілька ключових питань: 1) географію розповсюдження архаїчних за походженням жител різних типів, причому не лише на українських етнічних землях, а й поза її межами; 2) загальні риси та локальну етнографічну специфіку конструкції головних складових частин таких будівель, передовсім даху і стелі; 3) технологію зведення даху та стелі, зокрема і малопомітних елементів, деталей, з’єднувальних вузлів; 4) загальноживані й діалектні назви основних компонентів даху та стелі, а заодно і назви другорядних, на перший погляд, їхніх елементів; 5) традиційну семантику народної будівельної термінології, яка побутувала в українців, інших слов’янських і неслов’янських етносів Європи в XIX–XX ст.; 6) збіжність і різницю у співіснуванні даху та плоскої стелі різних типів і варіантів в одній споруді залежно від конструкції їхніх складових частин, технології зведення, народних означень та семантики останніх; 7) генетичний зв’язок традиційного поліського будівництва з карпатським і прикарпатським крізь призму довготривалої історії освоєння ранніми слов’янами теренів Середнього і Верхнього Подністров’я – переселення носіїв Зарубинецької

культури в басейн ріки Дністер, виникнення та розвитку на їх основі Черняхівської, а відтак Празької археологічних культур тощо, а також крізь призму розселення ранніх слов'ян у Східній, Центральній і Південній Європі¹.

Постановка відповідних питань цілком доречна, позаяк у 1929 р. відомий польський етнограф-славист Казимир Мошинський писав: “Якою є генеза і давність стелі в різних північнослов'янських краях, не знаємо”². Через шістьдесят шість років (у 1995 р.) Барбара Должицька в “Коментарях до Польського етнографічного атласу” констатувала: “Генеза стелі є незрозуміла”³. Приблизно цієї ж думки дотримується більшість сучасних дослідників. З об'єктивних причин мало чим можуть допомогти у розв'язанні цієї складної наукової проблеми здобутки археологів, оскільки віднайдені ними незначні залишки конструкції верхніх частин давніх жител дають змогу пропонувати лише “дуже гіпотетичні”, переважно “спірні” реконструкції⁴. Саме з цієї причини під час відтворення верхніх частин житла археологи часто використовують дані етнології.

У пропонованій розвідці ставиться завдання прослідкувати певні етапи розвитку перекриття житлових споруд на території Середнього Полісся. Безперечно, автор свідомий того, що розв'язати задекларовану проблему на матеріалі лише одного етнографічного регіону чи району України, зокрема й Середнього Полісся, неможливо. Проте, урахувавши специфіку цього краю, яку неодноразово відзначали дослідники⁵, а також окремі реліктові явища, що збереглися тут донині і засвідчують етапність зміни конструкції перекриття місцевого житла, дають можливість наблизитися до позитивного розв'язання порушеної проблеми.

¹ Глушко М. Методика реконструкції об'єктів культури населення України доісторичного періоду (досвід етнологів) // Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2006. Вип. 9. С. 204–205.

² Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. Kraków, 1929. Cz. 1: Kultura materialna. S. 523.

³ Dołżycka B. Niektóre elementy konstrukcji budynków drewnianych // Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. Wrocław, 1995. T. II: Budownictwo. S. 118.

⁴ Раннопорт П. А. Древнерусское жилище // Археология СССР: Свод археологических источников. Ленинград, 1975. Вып. Е1–32. С. 132, 136.

⁵ Відомий український вчений Стефан Таранушенко, торкаючись традиційного будівництва поліщуків підкреслював, що “...з одного боку, спостерігаємо тут непорушність протягом ряду віків засвоєних у далекому минулому типів будівництва. З іншого боку, бачимо велику різноманітність архітектурних “діалектів”. ...Архітектурні “діалекти” дають змогу реконструювати окремі явища і цілі етапи в історії архітектури. З цього погляду значну наукову цінність становлять поліські архітектурні релікти... Тим часом без належного вивчення поліської хати до проблеми генезису українського будівництва, зокрема житлового, не можна навіть приступати...” (Таранушенко С. Давнє поліське житло // Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ). 1969. № 1. С. 8). Подібної думки дотримувався З. Дмоховський: “Центральне Полісся – це винятковий регіон, в якому збереглися у живому стані будівничі примітиви, котрі деінде вже зникли” (Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym // Buletyn historii sztuki i kultury. 1937. R. V. S. 183).

У другій половині XIX – на початку XX ст. на теренах Середнього Полісся стіни житлової камери зводили лише у зрубній техніці. Згідно з даними попередників та нашими польовими матеріалами, тоді переважали будівлі, перекриті плоскою стелею на сволоках та з двосхилим дахом на кроквах, покритим (залежно від місцевості) деревом чи соломою. Деякі архітектурні пам'ятки XVIII – першої половини XIX ст., які ще збереглися тут, дають підставу твердити про те, що використання плоскої стелі для перекриття житлових приміщень було досить поширеним явищем (правдоподібно, й переважало) також у той період. Стелю підтримували комбіновані (кілька поперечних на одному поздовжньому) чи тільки поперечні сволоки. Застосування лише поздовжніх сволоків спорадично виявлено в досить компактній групі сіл Олевського району Житомирської області: Журжевичі⁶, Радовель (хата середини – другої половини XIX ст.), Обище (хата кінця XIX ст.), Суццани, Андріївка, Озеряни та ін. Присутні вони і в деяких селах на півдні Радомишльського району (сс. Велика Рача⁷, Макалевичі⁸ та ін.). Польський архітектор Збігнєв Дмоховський обстежив таку хату в с. Войткевичах колишнього Столинського повіту⁹.

Згідно з наявними матеріалами, на більшості території Середнього Полісся (Овруцький, Народицький, Малинський, північна і східна частини Коростенського, північний схід Лугинського та Радомишльського районів Житомирської обл.; Поліський, Іванківський, Вишгородський, колишній Чорнобильський райони Київської обл.) у житлах XIX ст. побутувала стеля, яку підтримували лише комбіновані сволоки¹⁰.

На півночі Олевського (сс. Бігунь, Журжевичі, Хочине, Копище¹¹), а також у крайніх північних селах Рокитнівського (с. Глинне), Дубровицького (сс. Колки¹², Великі Озера), на півдні Сарненського (с. Калинівка¹³) районів у спорудах цього періоду зустрічалися два варіанти розміщення сволоків – комбіновані та поперечні.

⁶ Таранушенко С. Давнє поліське житло. С. 10.

⁷ Сілецький Р. Звичаї та обряди, пов'язані з будівництвом // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 2003. Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. С. 114.

⁸ Зап. 18.07.1996 р. у с. Макалевичах Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Марковського Дмитра Михайловича, 1920 р. народж.

⁹ Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 202.

¹⁰ З початку XX ст. стелю на комбінованих сволоках тут поступово витісняє стеля на трьох поперечних сволоках.

¹¹ Таранушенко С. Давнє поліське житло. С. 10.

¹² Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 205.

¹³ У селі переважають житлові будівлі із плоскою стелею на поперечних сволоках. Хата з цього села (перша половина XIX ст.), в якій стелю підтримують комбіновані сволоки (два поперечні на одному поздовжньому), експонується у Сарненському історико-етнографічному музеї.

Щодо теренів Полісся Білорусії, то, за твердженням учених, “на східному Поліссі (власне на теренах Середнього Полісся. – *P. P.*) на початку ХХ ст. застосовувалась своєрідна регіональна конструкція стелі (комбінація з одного поздовжнього і поперечних сволоків)”. Щоправда, згідно з даними польських дослідників першої половини ХХ ст., можемо зробити висновок про те, що в колишніх Столинському та Лунинецькому повітах у житлах першої половини – середини ХІХ ст. (можливо, і кінця ХVІІІ ст.¹⁴) широко побутувала стеля як на комбінованих, так і на поперечних сволоках. За даними польського вченого Чеслава П’єткевича, відповідне розташування сволоків переважало, зокрема на теренах Річицького Полісся¹⁵. Зазначений автор стверджував:

Завершуючи зруб, запускають у верхні вінці поперечних стін товсту поздовжню балку (трам), передостанній вінок в’яжуть із балок квадратного січення і запускають їх у поперечні балки, які посеред хати опираються на трам¹⁶.

Побутування цього варіанту сволоків автор виявив під час експедиції у житлах ХІХ ст. у с. Гдені Брагинського району Гомельської області.

На жаль, наявні джерела не дають можливості встановити північної межі поширення цього явища. Зауважимо: на більшості території Білорусії¹⁷ (зокрема й на заході Полісся¹⁸) під час влаштування стелі традиційно застосовували поперечні сволоки (переважно три)¹⁹. Дуже скупий матеріал щодо варіантності сволоків маємо зі Східного Полісся²⁰. З упевненістю можна стверджувати лише про те, що стелі на двох-трьох поперечних сволоках наприкінці ХІХ ст. побутували в деяких селах Семенівського та Новгород-Сіверського районів Чернігівщини, а також у колишньому Глухівському повіті на Сумщині²¹.

¹⁴ Важко припустити, щоб будівлі, які тут у 1930-х роках обстежив Збігнев Дмоховський, мали менше, ніж столітній вік (Див.: *Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym*. S. 203 (Rys. 118), 205 (Rys. 120, 121). До речі, це саме стосується і матеріалів С. Таранушенка з Олевського району (Див.: *Таранушенко С. Давнє поліське житло*. С. 10–11 (табл. 1)).

¹⁵ *Pietkiewicz Cz. Polesie Rzeczyckie: Materiały etnograficzne*. Kraków, 1928. Cz. I: Kultura materjalna. S. 224.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Moszyński K. Kultura ludowa Słowian*. Cz. 1. S. 522.

¹⁸ *Локотко А. И. Белорусское народное зодчество...* С. 136; *Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края*. Санкт-Петербург, 1902. Т. III. С. 358.

¹⁹ На жаль, картографуючи явища будівельної культури, білоруські вчені опускають цей важливий елемент конструкції (Див.: *Сабаленка Э. Р., Гуркоў У. С., Іваноў У. М. Беларускае народнае жыллё*. Мінск, 1973; *Локотко А. И. Белорусское народное зодчество...*, та ін.).

²⁰ *Могильченко М. Будівля на Чернігівщині, Глухівського повіту у с. Полошках // Материяли до українсько-руської етнології*. Львів, 1899. Т. I. С. 87–88.

²¹ Там само.

Південно-західне розмежування між зонами поширення комбінованих та поперечних сволоків (у житлах XIX ст.) найчіткіше спостерігається по такій умовній лінії, що проходить із заходу на схід: по північних окраїнах Дубровицького, Рокитнівського, Олевського районів і далі південніше населених пунктів Лугини, Коростень, Чоповичі. Натомість у південній частині Радомишльського (сс. Потіївка, Велика Рача²², Вишевичі, Макалевичі та ін.) та Іванківського (с. Леонівка) районів у житлах XIX ст. уже побутували стелі на поперечних сволоках, причому спорадично (сс. Велика Рача²³, Макалевичі), як і на Олевщині (сс. Журжевичі, Озеряни), у давніх хатах одного населеного пункту співіснували три варіанти розміщення сволоків: комбіновані, поперечні та поздовжні. Частково це підтверджують матеріали української дослідниці Тамари Косміної, згідно з якими на території Середнього Подніпров'я (Київщини) у середині XIX ст. переважала плоска стеля на поздовжньому, кількох поперечних чи комбінації з одного поздовжнього і кількох поперечних сволоків²⁴.

На теренах Західного Полісся у житлах кінця XVIII–XIX ст. стелю підтримували лише два-три (спорадично один) поперечні сволоки. Інших варіантів розміщення сволоків тут не виявлено*.

В обстежених пам'ятках традиційного житлового будівництва на території зони поширення комбінованих сволоків переважав варіант укладання трьох поперечних сволоків на один поздовжній (незалежно від площі житлової камери)²⁵. Із 183 будівель XIX – початку XX ст., обстежених автором, стеля яких опиралася на комбіновані сволоки, у 146 випадках були наявні три поперечні сволоки, у 33 випадках – 2 і лише в чотирьох випадках – один**. До речі, з восьми жител зі

²² Сілецький Р. Звичаї та обряди, пов'язані з будівництвом. С. 114.

²³ Там само.

²⁴ Косміна Т. В. Традиції та інновації в архітектурі народного житла Києва та Київщини // Етнографія Києва і Київщини: традиції й сучасність. Київ, 1986. С. 172.

* Під час польових досліджень більш як ста вісімдесяти населених пунктів Західного Полісся (Волинська, Рівенська обл.), інших варіантів, крім стелі на одному-трьох поперечних сволоках ("бальках"), автор не виявив.

²⁵ Радович Р., Сілецький Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) // Народознавчі Зошити. 1996. № 2. С. 79, 80–81 (табл. 1).

** Зокрема, в Овруцькому районі один сволок не зафіксовано, два сволоки зафіксовано в одному випадку, три – у тридцяти двох випадках; у Народицькому районі один сволок не зафіксовано, два – не зафіксовано, три сволоки зафіксовано у двадцятьох випадках; у Коростенському районі один сволок не зафіксовано, два сволоки зафіксовано у двох випадках, три – у чотирьох випадках; у Малинському районі один сволок не зафіксовано, два сволоки зафіксовано у двох випадках, три – у двох випадках; у Радомишльському районі один сволок не зафіксовано, два – не зафіксовано, три сволоки зафіксовано у двох випадках; у Лугинському районі один сволок не зафіксовано, два сволоки зафіксовано у трьох випадках, три – у вісьмох випадках; в Іванківському районі один сволок зафіксовано в одному випадку, два – у тринадцятьох випадках, три – у тринадцятьох випадках; у Поліському районі один сволок зафіксовано у трьох випадках, два – у вісьмох випадках, три – у сорока чотирьох випадках; у Вишгородському районі один сволок не зафіксовано, два сволоки зафіксовано у трьох випадках, три – не зафіксовано; у

стелею на комбінованих сволоках, що їх обстежив С. Таранушенко в Олевському районі, у шістьох з них були наявні три поперечні сволоки і лише у двох – два²⁶. Згідно з матеріалами З. Дмоховського, у колишніх Столинському і Лунинецькому повітах з дев'ятьох опублікованих ним жител на комбінованих сволоках у шести хатах використано три поперечні (хати зі сіл Ольхомля, Коротичі, Мочулю, Колки, Ремлю (дві), у двох – два поперечні (хати зі сіл Мочулю, Челонці) і лише в одному випадку (хата в с. Березняки) – один поперечний сволок²⁷.

Щодо стелі, влаштованої лише на поперечних сволоках, то з 91 споруди XIX – початку XX ст., обстеженої нами на теренах Середнього Полісся, у 87 випадках були наявні три поперечні сволоки, у трьох випадках – два і лише в одному – один (хата першої половини – середини XIX ст. із с. Немович Сарненського р-ну)*. До слова: усі зафіксовані С. Таранушенком в Олевському районі житла з поперечними сволоками мали три сволоки²⁸. Серед опублікованих З. Дмоховським жител один поперечний сволок був у двох хатах (сс. Переброди, Блажеве), два поперечні сволоки – в одній (с. Переброди), три поперечні сволоки – в одній хаті (с. Блажеве)²⁹. Стеля на одному поперечному сволоку характерна для давніх споруд. Трохи частіше, але все-таки спорадично, такі хати трапляються на території Західного Полісся (Володимирецький р-н Рівенської обл., Любешівський, Маневицький, Камінь-Каширський р-ни Волинської обл.). Особливо часто житла зі стелею на одному поперечному сволоку побутували в XIX ст. в Ратнівському районі Волинської області.

За наявності лише поздовжніх сволоків на теренах Середнього Полісся стелю неодмінно влаштовували на трьох сволоках. Зокрема, таку їх же кількість мали всі одинадцять обстежених нами споруд. Три поздовжні сволоки підтримували

колишньому Чорнобильському районі один сволок не зафіксовано, два сволоки зафіксовано в одному випадку, три – у вісьмох випадках; у Брагинському районі Гомельської обл. (Білорусія) один сволок не зафіксовано, два – не зафіксовано, три сволоки зафіксовано у двох випадках.

²⁶ Таранушенко С. Давнє поліське житло. С. 10–11 (табл.).

²⁷ Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 203 (Rys. 118), 205 (Rys. 120, 121); *Ejusdem*. Sprawozdania ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym w r. 1934–35 // Buletyn historii sztuki i kultury. 1935. R. III. S. 317 (Rys. 8), 318 (Rys. 9), 319 (Rys. 10, 11), 320 (Rys. 12), 321 (Rys. 13).

* Зокрема, у Рокитнівському районі один сволок не зафіксовано, два сволоки зафіксовано в одному випадку, три – у тридцяти двох випадках; у Березнівському районі один сволок не зафіксовано, два сволоки зафіксовано в одному випадку, три – в одному випадку; в Сарненському районі один сволок зафіксовано в одному випадку, два – не зафіксовано, три сволоки зафіксовано у трьох випадках; в Олевському районі один сволок не зафіксовано, два – не зафіксовано, три сволоки зафіксовано у двадцяти п'ятьох випадках, у Лугинському районі один сволок не зафіксовано, два сволоки зафіксовано в одному випадку, три – у двадцяти чотирьох випадках; у колишньому Чорнобильському районі один сволок не зафіксовано, два – не зафіксовано, три сволоки зафіксовано у двох випадках.

²⁸ Таранушенко С. Давнє поліське житло. С. 10–11 (таблиця).

²⁹ З. Дмоховський відзначив, що на території Полісся найбільше поширена стеля на трьох поперечних сволоках – як на поздовжньому трамі, так і без нього (Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 201).

стелю відповідних жител, що їх описали С. Таранушенко (с. Журжевичі³⁰) та З. Дмоховський (с. Войткевичі³¹). Згадки про спорадичне використання у давніх будівлях лише одного поздовжнього сволока зафіксовано в Радомишльському районі (сс. Велика Рача³², Макалевичі³³).

Щодо місцевої номінації, то при використанні системи комбінованих сволоків найпоширенішими термінами, якими означували поздовжній і поперечні сволоки, були: “сволок” (“великий сволок”) // “сволочки”; “трам” (“великий трам”, “товстий трам”, “подовжній трам”, “трям”, “трамок”) // “трамки” (“малі трамки”, “трямки”, “полутрамки”); “трам” // “сволоки” (“сволочки”); “сволок” // “трами” (“трамки”). В окремих випадках зустрічались варіанти: “бальок” (“бельок”, “брус”) // “бальки” (“бельки”, “бруси”)*. Щодо лише поперечних сволоків, то найпоширенішими (у зонах давнього побутування) були назви “бруси” (“бруски”), “бельки”, “бальки”***. Спорадично траплялися терміни “сволоки” чи “трами”³⁴. Якщо стелю вкладали на поздовжні сволоки, то останні спорадично називали так: “бруси”, “бальки”, “бельки”, “сволоки”, “трами”.

При застосуванні комбінованих сволоків поздовжній із них завжди був масивніший, прямокутний у перекрої. Його розміри (висота – ширина) коливалися у межах 38–25 x 25–20 см³⁵, а поперечні сволоки у перекрої наближались до квадрата (19–15 x 17–13 см)³⁶. У зоні поширення поперечних сволоків переважала стеля, вкладаєна на три сволоки, середній з яких був трохи масивніший, ніж два крайні***. У перекрої вони мали квадратну форму, хоча в давніх спорудах (першої

³⁰ *Dmochowski Z.* Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 201.

³¹ *Ibid.* S. 202 (Rys. 116).

³² *Сілецький Р.* Звичаї та обряди, пов’язані з будівництвом. С. 114.

³³ Зап. 18.07.1996 р. у с. Макалевичах Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Марковського Дмитра Михайловича, 1920 р. народж.

* Іноді поздовжній сволок називають ще так: “батько” (с. Жерев Народицького, с. Гладковичі Овруцького р-нів; сс. Мар’янівка, Стара Марківка, Червона Зірка, Яблунька Поліського р-ну), “содержитель” (с. Янова Рудня Овруцького р-ну), “солудкий брус” (сс. Бігунь, Листвин Овруцького р-ну), “товстий трам” (с. Луб’янка Поліського р-ну), “упурний брус” (с. Копище Олевського р-ну), “хазяїн” (с. Янова Рудня), “цар хати” (с. Левковичі Овруцького р-ну), “сила” (с. Вовчків Поліського р-ну), “дідів пояс” (с. Оране Іванківського р-ну). Для означення поперечних сволоків іноді вживають термін “синочки” (сс. Мар’янівка, Яблунька).

** Інколи їх іменують терміном “деди” (сс. Велике Вербче, Кричильськ, Бутейки Сарненського р-ну) чи “деди” (с. Корост Сарненського р-ну).

³⁴ У деяких населених пунктах наголошують, що в житлах є “бальки”, а в токах на сохах – “сволоки” (Зап. 13.07.1997 р. у с. Озерянах Олевського р-ну Житомирської обл. від Грозя Івана Степановича, 1936 р. народж.)

³⁵ *Радович Р., Сілецький Р.* Стеля та сволок у традиційному будівництві... С. 80–81 (табл. 1).

³⁶ Там само.

*** Наприклад, у хаті кінця XIX ст. із с. Остапів Лугинського району перекрій середнього сволока становив 20 x 20 см, а крайніх – 17 x 18 см; у хаті першої половини XIX ст. із с. Запілля Лугинського району перекрій середнього сволока сягав 20 x 20 см, двох крайніх – 15 x 15 см; у хаті середини XIX ст. із с. Ремчиць Сарненського району перекрій середнього сволока становив 26 x 20 см, два крайні сволоки були круглі в перекрої (діаметром 19 см) і мали протесану верхню площину.

половини – середини ХІХ ст.) дуже часто побутували сволоки, укладені “плазом” (у перекрої його ширина була більша, ніж висота). Іноді середній масивніший сволок був квадратний у перекрої, а крайні – видовжені*. Треба зазначити, що за наявності комбінованих сволоків (у давніх спорудах) їх спорадично також укладали “плазом”. Щодо стелі на трьох поздовжніх сволоках, то іноді теж застосовувався масивний середній сволок (хата середини – другої половини ХІХ ст. із с. Радовеля Олевського р-ну)³⁷.

Стелю (“стіль”, “столь”, “стуль”, “столю”, “стулю”) виготовляли з колених чи різаних дощок (“стелин”, “стольничин”, “досок”), “пластин” чи напівколад (“плащаків”, “площаків”). На теренах Середнього Полісся, як на і півночі України загалом, найчастіше побутувала стеля, відома в науковій літературі як стеля у розбіжку (місцеві назви: “в розбіжку”, “в розбіг”, “в нашлапі”, “нашлапна”, “з накладичами”, “в наворотні”, “двійна” тощо). У такому разі на поперечні сволоки укладали дошки (“столони”, “стольничини”, “доски”) на відстані 12–24 см одна від одної. Ширина “стольничин” коливалася у межах 30–50 см, їхня товщина – 3,5–4,5 см (при комбінованих сволоках), 5–7,5 см (при поперечних чи поздовжніх сволоках). У разі застосування тільки одного поздовжнього чи поперечного сволока товщина “стольничин” (у такому разі часто вживали термін “пластини”) сягала 9–9,5 см, а іноді їх замінювали колени (трохи протесані з круглого боку) півколади – “плащаки” чи “площаки” (сс. Потіївка³⁸, Макалєвичі). Зверху щілини перекривали обаполками (“ошварами”), званими “накладичі” (“нашлапки”, “нашлапні доски”, “наворотні” та ін.). Краї “стольничин” і “накладичів” опиралися на верхні вінці поперечних стін зрубу, в яких вибирали спеціальні пази. Інколи (у давніх спорудах) щілини були наскрізні, тобто “стелини” виходили назовні. Зверху їх защемлювали поперечними платвами (“записучниками”, “перетяжками”). Спорадично в давніх житлових приміщеннях траплялася стеля, укладена “впритик”. Цей варіант частіше застосовували в коморах³⁹. Новий різновид стелі “під планку”, в якій дошки перекриття вкладали із проміжками 3–5 см одна від одної, а щілини між ними підбивали дерев’яними рейками, поліщуки почали застосовувати щонайскоріше в першій чверті ХХ ст.

* Наприклад, у хаті другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст. із с. Топільні Лугинського району перекрій середнього сволока становив 24 x 24 см, а крайніх сволоків – 20 x 24 см.

³⁷ У контексті сказаного доцільно звернути увагу на те, що в житлах із трапецієподібною стелею, обстежених З. Дмоховським, із трьох поздовжніх сволоків, які підтримують її горизонтальну площину, середній сволок часто є масивніший (Див.: *Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym*. S. 199 (Rys. 113), 200 (Rys. 114).

³⁸ *Сілецький Р.* Звичаї та обряди, пов’язані з будівництвом. С. 113.

³⁹ Варто звернути увагу на те, що стелю в коморі, як звичайно, не утеплювали. Водночас при такому способі вкладання стелі в житлових приміщеннях застосовували “стелини” завтовшки 5–10 см (Див.: *Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym*. S. 203).

На території Середнього Полісся стелю над житловими приміщеннями, як звичайно, ґрунтовно утеплювали⁴⁰. На жаль, дослідники поліського житла не приділяли належної уваги цьому аспекту⁴¹. Одні вчені торкалися його принагідно, не надаючи значення окремим різновидам утеплення стелі, інші, із незрозумілих причин, узагалі його опускали⁴². Наприклад, К. Мошинський, докладно розглядаючи конструктивні варіанти стелі у слов'ян, щодо її утеплення обмежився лише коротким зауваженням: “Зверху (стеля. – Р. Р.) буває поліплена глиною, висипана піском і т. д.”⁴³. Відомий український вчений Федір Вовк був також дуже лаконічним, обмежившись стислою фразою про те, що “на неї (стелю. – Р. Р.) насипають досить товсту верству землі”⁴⁴. Вже згаданий З. Дмоховський у своїй роботі обмежився стислою фразою про те, що на “стулі” розстеляли солому і насипали грубу верству піску, внаслідок чого “стеля була дуже щільна і тепла”⁴⁵. Щоправда, в іншій праці автор подав відмінний різновид присипки, яку становили сухе листя, дерев'яні опилки і пісок⁴⁶. На теренах Східного Полісся (с. Полошки колишнього Глухівського повіту) на стелю насипали шар землі та полови⁴⁷. На північному заході Полісся Білорусії (с. Житлин колишнього Слоніміського повіту) стелю встеляли мохом і присипали піском⁴⁸.

Із дослідників першої половини ХХ ст. лише польський вчений Ч. П'єткевич описав декілька варіантів утеплення стелі, що їх застосовували в Річицькому Поліссі. Згідно з його спостереженнями, шпари стелі тутешнього житла замашували глиною і присипали верствою піску завтовшки 15 см. В іншому випадку шпари глиною не замашували, а всю поверхню стелі встеляли грубою верствою моху. Тоді піску використовували значно менше. Траплялися випадки, що по настилі вогкого моху густо засівали овес і присипали його шаром піску завтовшки 5–6 см; у піску овес проростав і всихав лише після того, як висихала мохова прокладка. Добре укорінений овес разом із піском “творив міцне і тепле покриття стелі”⁴⁹.

⁴⁰ Щоправда, подекуди на теренах Середнього Полісся стелю не утеплювали, що пов'язане із застосуванням для її виготовлення “плащаків” – половинок розколених повздож колод (*Сілецький Р. Звичаї та обряди, пов'язані з будівництвом. С. 113.*)

⁴¹ Трохи ширше це питання розглянуто у нашій спільній із Р. Сілецьким розвідці (*Радович Р., Сілецький Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві... С. 89*), а також в окремій праці шойно згаданого вченого (*Сілецький Р. Звичаї та обряди, пов'язані з будівництвом. С. 113*).

⁴² *Гурков В. С., Гошко Р. Ю. Поселения // Полесье. Матеріальна культура. Киев, 1988. С. 295–311.*

⁴³ *Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. Cz. I. S. 523.*

⁴⁴ *Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995. С. 102.*

⁴⁵ *Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 202–203.*

⁴⁶ *Dmochowski Z. Sprawozdania ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 328.*

⁴⁷ *Могильченко М. Будівля на Чернигівщині... С. 87–88.*

⁴⁸ *Шейн П. В. Матеріали для изучения быта... Т. III. С. 358.*

⁴⁹ *Pietkiewicz Cz. Polesie Rzeczyckie... Cz. I. S. 226.*

Побіжно торкалися цього питання вчені другої половини ХХ ст. За даними знаного дослідника народного будівництва Архипа Данилюка, на теренах Західного Полісся стелю “замазували глиною та присипали піском”⁵⁰. Т. Косміна обмежилася констатацією про те, що на території Середнього Подніпров’я на стелю укладали шар хмизу чи очерету, який присипали піском чи глиною⁵¹. Відомий український вчений Григорій Стельмах лише зазначив, що стелю з дощок в Україні встеляли очеретом чи соломою, а зверху насипали попіл або пісок і шар глини⁵². Скупими відомостями про утеплення стелі обмежилися білоруські вчені. Згідно з їхнім твердженням, білоруси утепляли стелю хати традиційно так: пази між дошками промазували глиною, зверху настеляли кострицю, сухий мох, сухе листя і все це присипали піском або землею⁵³. Білоруський архітектор Володимир Трацевський згадав трохи відмінний варіант: по дощатому настилу укладали шар сухого кленового листя і моху, який присипали землею⁵⁴.

Отже, незважаючи на фрагментарність джерел, які стосуються зазначеного питання, у сукупності вони засвідчують досить значну поліваріантність утеплення стелі. Проте етнографічні матеріали, зібрані нами на теренах Середнього Полісся упродовж 1994–2006 років, дають можливість значно розширити знання про цей компонент будівельної культури, прослідкувати його видозміни як у синхронному, так і в діахронному зрізах.

Згідно із зібраними нами даними, на теренах Середнього Полісся стелю над житловими приміщеннями традиційно утеплювали шаром землі. Найчастіше використовували для того добре висушений пісок – білий “пісок-щирець” (с. Піхоцьке Овруцького р-ну; с. Недашки⁵⁵ Малинського р-ну) чи жовтий (с. Новий Дорогинь Народицького р-ну), а також глину. Ґрунтовій присипці передувала прокладка із соломи, моху, костриці, стебел льону тощо. Іноді для того застосовували дерен, берест чи дубове листя, причому, влаштовуючи присипку стелі, в одній будівлі синхронно могло поєднуватися кілька компонентів прокладки. Мотивація застосування того чи іншого будівельного матеріалу в окремих місцевостях була трохи відмінна. Різною була і товщина шарів окремих компонентів утеплення стелі.

Одним із найпоширеніших варіантів утеплення був такий: по всій площині стелі розстеляли “кулі” (“стелили кулем”) довгої (на ціле стебло) житньої соломи (“соломи-правиці”), які присипали піском (сс. Возничі, Ігнатпіль, Рудня-Мечна,

⁵⁰ Данилюк А. Г. Народні будівельні традиції // НТЕ. 1986, № 1. С. 81.

⁵¹ Очевидно, ще більше це стосується південних районів Київщини (Косміна Т. В. Традиції та інновації в архітектурі народного житла... С. 172).

⁵² Стельмах Г. Ю. Поселення, двір, житло // Українці: Історико-етнографічна монографія (Макет). Київ, 1959. Т. 1. С. 313.

⁵³ Сабаленка Э. Р., Гуркоў У. С., Іваноў У. М. Беларускае народнае жыллё. Мінск, 1973. С. 41.

⁵⁴ Трацевский В. В. История архитектуры народного жилища Белоруссии. Минск, 1989. С. 99.

⁵⁵ Сілецький Р. Звичаї та обряди, пов’язані з будівництвом. С. 113.

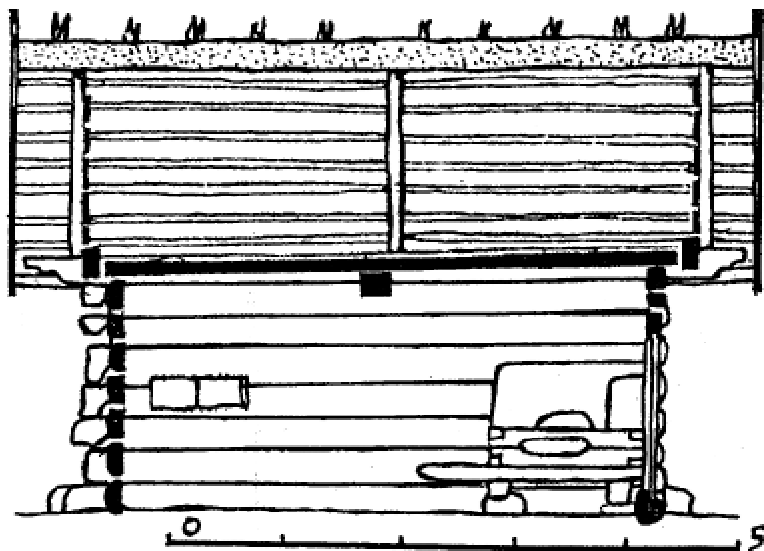
Виступовичі, Дівошин Овруцького, сс. В'язівка, Новий Дорогинь Народицького, с. Корма Коростенського, сс. Білоторовичі, Озеряни, Юрове Олевського, с. Будо-Вороб'ї, Любовичі Малинського, с. Городещина Поліського, сс. Жеревопілля, Приборськ Іванківського, сс. Блажеве, Біловіж, Березове, Кам'яне Рокитнівського, с. Велике Вербче Сарненського, с. Залужжя Дубровицького р-нів). Притому пісок попередньо добре просушували (с. Возничі Овруцького р-ну). Одні респонденти підкреслювали, що пісок має бути "жовтий" (с. Новий Дорогинь), інші зазначали, що по соломі робили земляну присипку (с. Борутине Овруцького, с. Недашки Малинського, с. Млачівка Поліського р-нів). Товщина піщаної (як і земляної) присипки була різною: 8 см (сс. Борутине, Недашки), "на три пальці"⁵⁶ (с. Березове), 10 см (сс. Жеревопілля, Біловіж, Юрове), 20 см (с. Приборськ), 30 см (сс. Млачівка, Любовичі). Товщина ж солом'яної прокладки іноді сягала 5 см (с. Думинське). В окремих випадках застосовували не "просту", а "мервлену" соломку: "на стелю сипали 5 см мервленої соломи, зверху – пісок" (с. Думинське). Іноді респонденти зазначали, що по соломі давали глину: "Було так, що стелили соломку по соломі – глина" (с. Леонівка Іванківського р-ну). У с. Будо-Вороб'ї на "столь насипали різану січку з соломи і присипали піском", а в с. Вересні Поліського району солом'яну січку "заливали рідкою глиною" і зверху засипали піском.

У більшості населених пунктів наголошувалося, що глина замінила колишню (давнішу) піщану присипку (сс. Дівошин, Іванівка). По соломі "валькували глиною" (с. Будо-Вороб'ї), яку попередньо "вимішували з водою і збивали пращами" (с. Любовичі). У с. Думинському глину (якщо вона була занадто "жирна" – додавали піску), костру з льону (або соломку-січку) вимішували з водою і "лили на верх столі".

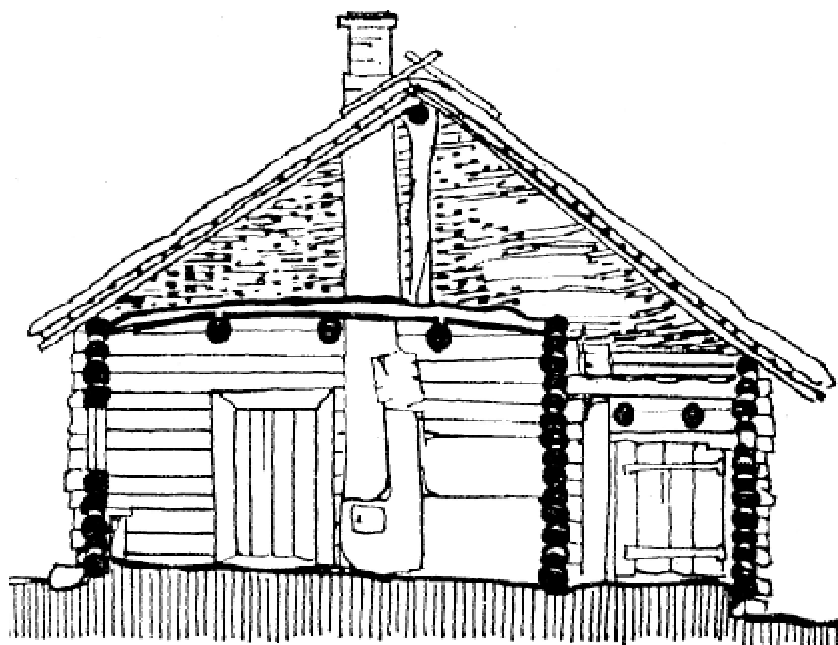
В окремих випадках для влаштування прокладки застосовували очерет (як звичайно, це стосується південних місцевостей Полісся). Зокрема, у с. Приборську Іванківського району "на столі розстеляли очерет і сипали 20 см піску".

Під час утеплення стелі широко застосовували моховий настил, присипаний піском (сс. Червона Волока, Красностав, Липники, Малий Дивлин, Остапи Лугинського, сс. Українка, Буки Малинського, сс. Бабиничі, В'язівка Народицького, сс. Озеряни Журжевичі, Юрове, Зубковичі Олевського, сс. Бігунь, Піхоцьке Овруцького, с. Нивицьке Поліського, сс. Березове, Блажеве, Сновидовичі Рокитнівського, сс. Кричильськ, Велике Вербче Сарненського, сс. Великі Озера, Городище Дубровицького р-нів).

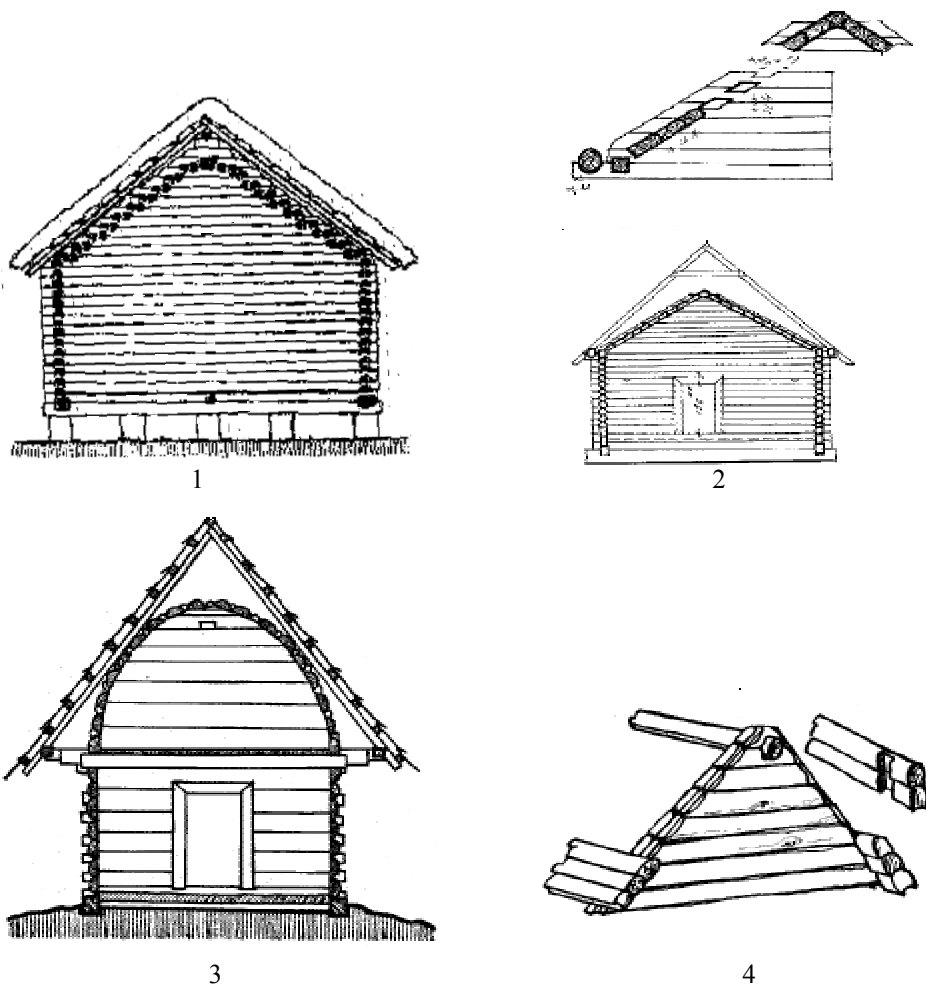
⁵⁶ Згідно з народною антропометричною метрологією поліщуків, міра "палець" дорівнювала ширині пальця – міряли ближче до основи; "два пальці" складала "вершок", а два "вершки" – "корх". Офіційно прийнятий ("казенний") "вершок" у XIX – на початку XX ст. у переводі в метричну систему дорівнював 4,5 (4,44) см (Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся (за матеріалами Київської та Житомирської областей) // Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів, 2002. Вип. 37. Ч. 1. С. 542–554).

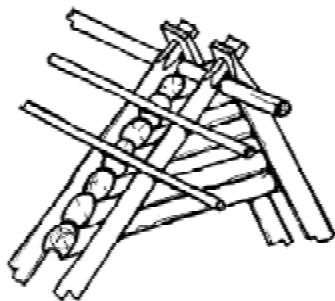
Іл. 1. Хата 1587 р., с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. (за С. Верговським)

Іл. 2. Хага, с. Підболоття Волковського р-ну Білорусії (за В. Крассовським)

Іл. 3. Конструктивні варіанти вирішення суцільного “накоту”: 1) кліті зі с. Чудина (за З. Дмоховським); 2) комори зі с. Левковичів Овруцького р-ну Житомирської обл.; 3) “сипанеця” (комори) з Лемківщини (за М. Мушинкою); 4) “амбара” з Молодечинського р-ну Білорусії (за В. Трацевським)

Іл. 4. Причілок із колод, затиснутих між двома парами крокв, с. Яловичі Ів’євського р-ну, Білорусія (за В. Трацевським)

Часто респонденти зазначали, що мох має бути неодмінно сухим (сс. Червона Волока, Малий Дивлин, Озеряни, Березове, Шпилі). Подекуди для того вибирали спеціальний “червоний мох” (с. Піхоцьке), хоча переважно тому не надавали значення: “Мох будь-який, аби сушений” (с. Шпилі Іванківського р-ну). Іноді замість піску, як і при солом’яному настилі, застосовували землю (с. Шпилі Іванківського, с. Буки Малинського, с. Левковичі Овруцького, с. Кишин Олевського, с. Давидки Народицького р-нів). Водночас наголошувалося, що для присипки найбільше годиться білий пісок – “щирець” (с. Піхоцьке).

Піщана чи земляна присипка (у поєднанні з мохом) теж мала різну товщину: “на два пальці” – 3–4 см (с. Піхоцьке), “на три пальці” (сс. Березове, Левковичі), 10 см (сс. Бабиничі, Остапи, Юрове), 15 см (с. Бігунь), 25 см (с. Сновидовичі). Іноді вона сягала 30 см (с. Червона Волока). Притому, як твердили респонденти, у новіших спорудах товщина піщаної присипки зменшується. Так, сільський будівничий похилого віку із с. Бабинич наголосив про те, що в “царських хатах” шар піску сягав 10 см, а коли він розбирав “ще, го-го, які давні хати”, то піску в них було насипано “на цілу лопату” (20–25 см). Різну товщину мала і мохова прокладка. Наприклад, у с. Піхоцькому вона сягала 6 см, а піску насипали “на два пальці” (3–4 см). Водночас траплялось, що мохова прокладка була досить товста (15 см), по ній насипали шар піску (10 см), а зверху все це ще змащували “глеєм” (с. Остапи).

За свідченням старожилів, у новіших спорудах мох іноді замінює “костра” з льону чи “опилки”, по чому “лиють” розчин глини із половиною-січкою (с. Буки). “Костриця і глина” замінила давню традиційну присипку і в с. Липниках. “Привальцовували мішаним глеєм” стелю також у новіших спорудах с. Красностав.

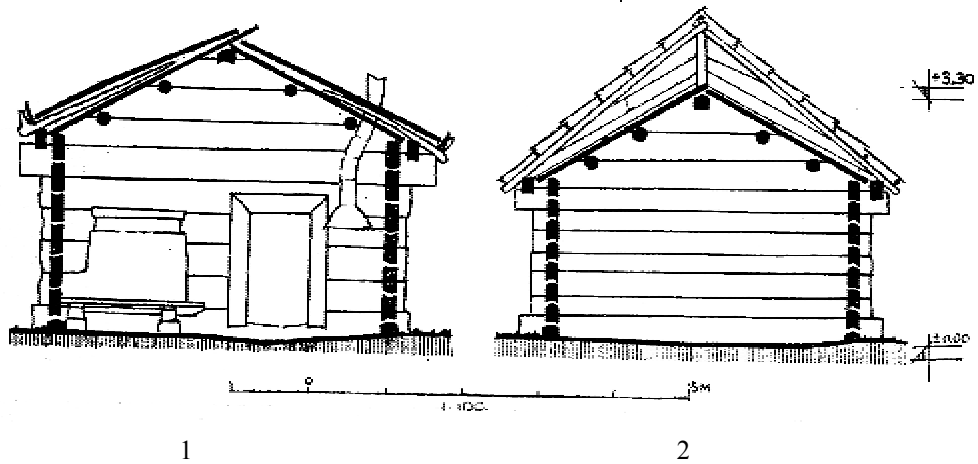
У деяких селах інформатори твердили, що мох замінив колишню солом’яну прокладку (с. Біловіж). Подекуди використання моху (а не соломи) мотивували тим, що “мох кращий, бо його не так, як соломі, їдять миші” (с. Давидки). Жителям останнього села було відоме застосування і соломи як прокладки (“там десь в полях замість моху клали соломі”).

Згадували респонденти про стелю, присипану “яглицею” (“гліцією”) із сосни та піском (сс. Блажеве, Березове Рокитнівського, с. Рудня-Базарська Малинського, с. Макалевичі Радомишльського, с. Давидки Народицького р-нів). Присипку шаром піску (завтовшки “на три пальці”) по настилі з глиці іноді використовували в с. Березовому. Застосування для того глиці підтвердили в с. Давидках: “Як є можливість – можна покласти суху глицю; її сушать, щоб стіль не гнила”. За спостереженнями поліщуків із с. Блажевого, “глиці не їли миші”. “Яглицю”, вкриту піщаною присипкою, у новіших спорудах теж замінила “лита глина” (сс. Рудня-Базарська, Вишевичі). Варто наголосити, що новіше походження має власне застосування глиняного розчину (“литої глини”), присипка ж глиною є давніша за походженням: “Колись давали яглицю і глину, тепер замість того вже лита глина” (с. Вишевичі Радомишльського р-ну).

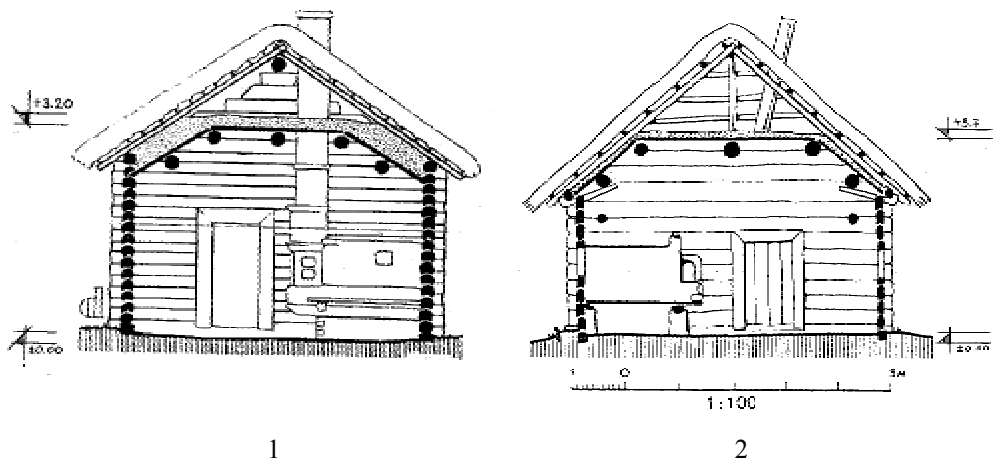
Широко застосовували поєднання “костриці” з льону і піску (с. Сингаї Народицького, сс. Павлюківка, Піхоцьке, Бігунь Овруцького, с. Журжевичі Олевського, с. Путиловичі Лугинського, сс. Будо-Вороб’ї, Любовичі Малинського, с. Володарка Поліського, сс. Познань, Глинне Рокитнівського р-нів) чи землі (с. Борутине Овруцького р-ну). Іноді пісок насипали по прокладці із стебел льону (с. Недашки) чи “паклі” – з відходів льону (с. Бобричі). “Паклі” давали завтовшки “в палець”, а піску – “в два пальці”. У с. Путиловичах кострицю присипали шаром піску завтовшки 5–7 см, а в селах Борутиному і Недашках – 8 см. У с. Любовичах стелили “на два пальці” костриці, у с. Познані – 10 см костриці і 10 см піску. У с. Бігуні піщана присипка сягала 15 см, а в с. Володарці – “поларшина” (35 см). Траплялося (с. Сукачі Іванківського р-ну), що “костру” вкривали глиною, а зверху ще насипали піску.

Деінде, заперечуючи застосування у минулому моху та соломи, твердили про те, що кострицю замінила глиця із сосни: “На стіль сиплять кострицю і песок, тепер вмісто костри глиця; моху чи соломи ніколи не стелили” (с. Глинне). “Глиця” замінила кострицю і в с. Познані. Проте найчастіше в новіших спорудах (як і в попередніх варіантах) костру та пісок замінила “рідка глина, вимішана з водою і збита прачами” (сс. Любовичі, Сингаї, Іванівка), або, як кажуть, “потолки стали валькувать” (с. Будо-Вороб’ї).

Подекуди застосовували вигадливіше утеплення стелі, поєднуючи декілька компонентів. Зокрема, у с. Блажевому спершу її поверхню встеляли мохом, потім стелили стебла коноплі, а зверху – піщану присипку. В с. Обиходах по моху розстеляли соломку, яку присипали піском. У с. Грезлі застосовували аналогічні компоненти, проте порядок вкладання був інший: спершу готували настил із соломи завтовшки 5 см, по ньому – мох (“щоб було тепло”), а далі робили піщану чи глиняну присипку. Мох, костриця, солома та піщана присипка характерна для стелі в селах Тепениці та Копищі Олевського району. У с. Калинівці настил становили мох, “яглиця” з сосни, “костриця” з льону і піщана присипка (у новіших спорудах із цього села стелю присипали лише шаром “тирси” – костриці). У с. Вежиці по моху встеляли шар “соломи-правиці” (10–15 см), який присипали шаром піску завтовшки 10–15 см. У цьому ж селі соломку іноді замінював шар клоччя з льону аналогічної товщини. У новіші часи соломку та клоччя замінила глиця. Пісок, як наголошували деякі респонденти, “насыпали проти пожару”. У с. Лучанках Овруцького району “столь” встеляли мохом (завтовшки “на палець”), потім насипали “на два-три пальці (на корх)” костри з “білого льону”, “на палець” – глиці, а зверху “на корх” (10 см) – піску. Костра, за твердженням респондентів, слугувала головним утеплювачем, “бо вона держить тепло”, а використання глиці запобігало проникненню гризунів (“щоб не лізли миші”). Іноді моху не застосовували. Так, у с. Малій Фосні Овруцького району на дошки стелі сипали кострицю, розстеляли соломку, яку присипали землею. Подібною була присипка стелі в с. Листвині: спершу робили солом’яний настил завтовшки “в палець” (“щоб не сипалось”), потім – такої ж товщини шар костри (“щоб було тепло”), а зверху насипали землі (“щоб не розносились костриця”).

Іл. 5. Хати із суміщеними конструкціями стелі та даху, м. Гродно:
1) І. Полешкі; 2) Л. Шелеста (за З. Дмоховським)

Іл. 6. Хати, перекриті трапецієподібною стелею: 1) хата С. Кузьмича з Давидгородка;
2) хата Д. Жомнерика з Овсемірова Столинського повіту (за З. Дмоховським)

У деяких населених пунктах стелі додатково не утеплювали: “доски замазував глиною” (с. Федорівка Вишгородського р-ну), “піску не сипали, тільки стіль підмазували глиною” (с. Теремці Чорнобильського р-ну). У с. Ладижичах Чорнобильського району “столю змазували глиною і присипали на палець піском”.

“Столю заліплювали глеєм і сипали на неї кострицю” (с. Паришів Чорнобильського р-ну); “столю мастили глиною і сипали на неї тирсу (так тут називають лляну костру. – Р. Р.)” (с. Дитятки Чорнобильського р-ну); на “стіль глина, тирса, мох” (с. Блідча Іванківського р-ну). У с. Чоповичах Малинського району інформатори твердили про те, що “на стіль давали тільки пісок” (без жодної прокладки). Аналогічне явище побутувало в селах Каленському Коростенського та Ладижичах Чорнобильського районів: “На столю сипали пісок, під нього не давали нічого” (с. Каленське). Стелю присипали тільки землею також у с. Богданах Вишгородського району. Респонденти із с. Вигова Коростенського району твердили, що колись стелю присипали лише піском, а в новіших житлах – кострицею або “привальцовували глеєм”. У с. Зеленій Полянці Поліського району на стелю “насипали 5 см піску, щоб перекрити всі щілини, а пізніше утеплювали тирсою з льону”.

“Тирсу і пісок, або опилки (дерев’яну стружку), а поверха – п’єсок” використовували в с. Журжевичах Олевського району. За твердженням респондентів, інколи на “стіль сипали” тільки кострицю з льону, тобто без піску (с. Рудня-Повчанська Лугинського р-ну). Полову (житню чи ячмінну) “сипали на столю” і в с. Гдені Брагинського району Гомельської області. У с. Любимівці Вишгородського району “на стіль сипали половиу і змазували (її. – Р. Р.) глиною з половиною”. Іноді по “столи” встеляли лише “кулі соломи”, або сипали костру, а піском присипали тільки біля комина – “щоб не зайнялося” (с. Іванівка Малинського, сс. Стрільськ, Тутовичі Сарненського р-нів).

У спорудах новішого періоду стелю зверху валькували: “на стіль рідка глина з соломною” (с. Військове Поліського р-ну); “зверху стелю валькували глиною” (с. Залишани Поліського р-ну).

У деяких населених пунктах Лугинського, Дубровицького та колишнього Чорнобильського районів стелю встеляли шаром “дубового листу” і присипали піском (сс. Красностав, Будимля) чи землею (с. Іллінці). Шар земляної присипки інколи сягав 30 см (с. Іллінці). Подекуди на Овруччині та Коростенщині доброю прокладкою вважали берест: “Старіє люди берест клали, бо він воздуху не пропускає” (с. Обиходи). У с. Бігуні твердили, що по “досках стелили берест і сипали п’єсок”: у стебці заввишки 10 см, у хаті – 15 см. Натомість стелю нових жител у цих населених пунктах також “привальцовували мішаним глеєм”.

Особливу увагу варто приділити застосуванню при утепленні стелі дерну (“раж́у”, “морогá”, “дерунá”), причому побутування цього явища виявлено не скрізь на території Середнього Полісся, а лише в його західній та південній частинах: на Сарненщині (сс. Велике Вербче, Тинне), Дубровиччині (сс. Літвиця, Грицьки, Сварицевичі, Шахи, Куповате, Селець), Рокитнівщині (с. Єльне),

Лугинщині (сс. Радогоща, Будо-Літки), Олевщині (сс. Корощине, Рудня-Перганська, Жубровичі, Майдан), Малинщині (с. Буки). У с. Радогощі використання “ражу” мотивували тим, що “трава з корінням засихає і добре держить тепло”. Бажанням утеплити стелю пояснили присутність цього компонента і в с. Буках⁵⁷. Щоб забезпечити дошки перекриття від загнивання, “дерун” неодмінно висушували (с. Корощине). Респонденти старших вікових груп таких сіл, як Будо-Літки, Велике Вербче, Тинне, Літвиця, Грицьки, Сварицевичі, Шахи, Куповате, Селець та ін., стверджували, що дерен треба вкладати “коренем догори”.

Варто наголосити, що під час застосування дерну побутували також різні варіанти прокладок. Наприклад, у селах Радогощі, Буках, Рудні-Перганській, Жубровичах, Майдані, Грицьках “раж” вкладали лише по моховій прокладці. Іноді мох замінювала костриця з льону (сс. Рудня-Перганська, Жубровичі), солома (сс. Рудня-Перганська, Корощине, Грицьки, Велике Вербче) чи “опилки” – дерев’яна стружка (с. Буки). Натомість у с. Єльному на стелі спершу розстеляли мох, по ньому – глицю, а зверху “зкладали раж” (шматками дерну). Часто дерен ще “трохи засипали п’єском” (сс. Рудня-Перганська, Корощине, Жубровичі) чи “змащували глиною – глеєм” (сс. Корощине, Жубровичі, Майдан). Респондент із с. Майдана пояснив змащення глеєм дерну тим, “щоб був чистий потолок”. Трохи по іншому мотивували використання глини в с. Корощину, де “на стіль вкладали солому, мох та “ражу” (“дерун”). “Ражу дерли” і добре просушували – “ражу суху на стіль накладали”. Щоб “краще гріло” на “дерун насипали глину”. Іноді останню могла замінити “земля” чи “песок”. У с. Сварицевичах Дубровицького району по досить товстій моховій прокладці встеляли “дерун”, а піском засипали лише “шви”.

Цікавий варіант влаштування стелі вдалося зафіксувати в с. Будо-Літках. За інформацією місцевих старожилів, тут ще донедавна зберігалася декілька дуже давніх “царських” хат, у яких стелю виготовляли не з дощок чи плащиків, а з жердин (колод незначного діаметра), протесаних до 7–10 см завтовшки, які примощувались на трьох поперечних сволоках. На цей дерев’яний настил вкладали “раж”, а зверху по ньому насипали на 10–15 см землі. Щоб земля із кореневищ не осипалася через щілини, раж вкладали коренем догори. Варіант вкладання дерну безпосередньо на дошки стелі, з подальшим його присипанням піском, зафіксовано також у с. Жубровичах.

Застосування того чи іншого компонента присипання стелі поліщуки мотивували їхніми раціональними властивостями. Зокрема, пісок (землю) використовували передусім із теплотехнічних міркувань: “пісок сипали для утеплення” (с. Макалевичі Радомишльського, с. Корощине Олевського р-ну); “пісок сипали, щоб у хаті було тепло” (с. Возничі Овруцького р-ну); “для утеплення присипали піском” (с. В’язівка Народицького р-ну). Водночас пісок

⁵⁷ Сілецький Р. Звичаї та обряди, пов’язані з будівництвом. С. 113.

був досить добрим протипожежним засобом: “пісок для трамбовки моху і проти пожежі” (с. Буки Малинського р-ну); “щоб не загорілося” (с. Єльне). Власне з цієї причини його іноді сипали лише навколо комина – “щоб не зайнялося” (с. Іванків Малинського р-ну). Інколи звучали й інші пояснення: “по костриці земля – щоб не розносилася костриця” (с. Листвин Овруцького р-ну).

Присутність солом’яного настилу мотивують переважно потребою запобігання осипання піску через щілини стелі: “кулі соломи – щоб не сипався пісок” (с. Любовичі Малинського р-ну); “на стіль солома на один палець, щоб не сипалось” (с. Листвин).

Мох, за спостереженнями поліщуків, теж був добрим утеплювачем: “мох клали, щоб було тепло” (с. Грезля Народицького р-ну); “для утеплення” (с. Буки Малинського р-ну). У с. Буках застосування моху пояснювали ще й тим, що він погано горить. На думку респондентів із с. Тепениці Олевського району, мох був кращий від костриці й соломи. Кращим вважали його, ніж солону, і в с. Давидках Народицького району, “бо його не так, як солону, їдять миші”. Так чи інакше, але кожного разу дбали про те, щоб прокладка з моху була суха – перед вкладанням на стелю мох добре просушували.

Добрим ізоляційним матеріалом вважалася соснова глиця – “яглиця”, “гліця” (с. Макалевичі Радомишльського, с. Давидки Народицького р-нів). Водночас глицю (на відміну від житньої соломи) не поїдали миші: “вона мишей не боїться” (с. Макалевичі); “гліці не їли миші” (с. Блажеве Рокитнівського р-ну). Тому часто стелили її по іншому настилу: “зверху глицю, щоб не лізли миші” (с. Лучанки Овруцького р-ну). Як і мох, використовували лише суху глицю: “її сушать, щоб стіль не гнила” (с. Давидки).

Добрими теплоізоляційними показниками відзначається “костра” (“костриця”) – відходи переробки льону: “утеплювачем була костра, бо вона держить тепло” (с. Лучанки); “щоб було тепло, сипали на один палець костри” (с. Листвин); “костриця з льону для утеплення” (с. Любовичі). Костриця мала й інші позитивні якості: “найліпше костра, бо від костри не мокріє хата, бо миш не лізе” (с. Боротине Овруцького р-ну). Однак подекуди інформатори твердили, що для костриці характерні також негативні властивості: “вона паліт дерево” (с. Селець Дубровицького р-ну); “бо костриця паліт дерево і дерево трухне” (с. Грицьки Дубровицького р-ну). У будівлях новішого періоду іноді застосовували ляне клоччя (с. Бобричі Лугинського р-ну) чи стебла льону (с. Жерев Народицького р-ну).

Добрі ізоляційні властивості мають берест (“старіє люди берест клали, бо вон воздуху не пропускає”) та сухий “дубовий лист”, “бо вон не гние” (с. Іллінці); “добре утеплює і не гние” (с. Будимля). Натомість застосування дерну поліщуки пояснювали бажанням утеплити стелю⁵⁸.

⁵⁸ Сілецький Р. Звичаї та обряди, пов’язані з будівництвом. С. 113.

Завершуючи розгляд особливостей плоскої стелі, треба зазначити таке: всі її елементи (варіантність сволоків, товщина “стелин”, специфіка присипки) тісно взаємопов’язані між собою і використання однієї з них як окремого конкретного різновиду було можливе лише в поєднанні з відповідними різновидами інших елементів (щоправда, тут теж існувала певна варіантність). Так, використання для стелин товстих пластин (9–9,5 см) чи півкогод (“плащиків”), кожна з яких виконувала несучу функцію, давало змогу саму стелю вкладати лише на один сволок (поздовжній чи поперечний). Водночас значна товщина стелин достатньо забезпечувала теплоізоляційні властивості стелі, через що останню не присипали, а лише промащували глиною шпари між окремими пластинами. Якщо стелю виготовляли з тонкого дерева, то тоді була потрібна додаткова присипка-утеплювач. Як уже зазначалось, іноді остання сягала 30–35 см завтовшки*. У такому разі стелю опирали на комбінацію з одного поздовжнього і трьох поперечних сволоків. Використовуючи лише три поперечні сволоки, несучу здатність збільшували за рахунок товщини стелин (за наявності комбінованих сволоків товщина кожного з них коливалася у межах 3,5–4,5 см, за наявності поперечних сволоків – 5–7,5 см). Щоправда, досвідчені поліські будівельники вміли зменшувати навантаження на стелю (без погіршення її теплотехнічних якостей), зокрема за рахунок зменшення земляної (піщаної) присипки і використання товстішого шару “легкого” утеплювача – костри, моху, тирси тощо. Застосування цих теплотехнічних заміників було настільки ефективне, що незначний шар піску (“один–два пальці”) відігравав у таких випадках не стільки теплоізоляційну, як протипожежну функцію. Поширення на початку ХХ ст. стелі незначної товщини, укладеної на три невеликі в перекрої сволоки, спричинило зміну присипки – замість товстого піщаного шару почали використовувати тонкий шар “литої” глиносоломи чи рідкої суміші глини із січкою.

На особливу увагу дослідників заслуговують поліські хати, в яких конструкція стелі і даху суміщені – “хати без стелі”. Перекривав такі споруди двосхилий дах зрубної (повздовжньо-вінчатої) конструкції: у трикутні фронтони (“закоти”), зложені з когод (“сомінців”, “самінців”⁵⁹), врубували повздовжні сволоки-балки (“накотини”, “правила”⁶⁰). Місцеві назви такого даху (стелі) були різні: “накат”, “накот”, “стуля накотом”, “крўгла стуль”. Докладне вивчення цих споруд має

* За даними інформаторів, на стелю хати площею 16–25 м² використовували 4–6 возів піску, якщо товщина присипки сягала 10–15 см (сс. Бігунь, Бабиничі). Якщо ж верства піску була більша (20–35 см), то треба було 10–12 возів піску (с. Червона Волока).

⁵⁹ *Moszyński K.* O kulturze ludowej południowo-środkowego Polesia // *Zemia*. Warszawa, 1925. № 6–8. S. 127. Росіяни ці елементи називали так: “самцы” (“сомцы”, “самки”, “барандыши” та ін.), білоруси – “лемеги” (*Бломквист Е. Э.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (Поселения, жилища, хозяйственные строения) // *Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – нач. XX в.* Москва, 1956. С. 97; *Локотко А. И.* Белорусское народное зодчество... С. 122).

⁶⁰ Росіяни відповідні елементи називали “слегами”, білоруси – “сволоками” (*Бломквист Е. Э.* Крестьянские постройки... С. 97).

неабияке значення для розв'язання проблеми генезису як верхніх частин (перекриття та даху), так і поліського житла загалом. Зокрема, З. Дмоховський вважав, що житла без плоскої стелі, вкриті кількшаровим дахом, становили на Поліссі первісну, загальну й найраціональнішу форму; "...ніби бутон квітки цей кількшаровий дах охоплював усі елементи, необхідні до пізнішого розвитку"⁶¹.

К. Мошинський зазначав, що винятково в деяких околицях північної Слов'янщини, на півдні Середнього Полісся, а також у с. Зялясі на Курп'ях (північ Польщі. – *P. P.*), збереглися згадки про часи, коли в житлі стелі не було зовсім⁶². Водночас автор стверджував, що примітивні житла без стелі давніше широко побутували в південних слов'ян; "побачити їх там можна й сьогодні"⁶³. До речі, на Півдні України житла без стелі збереглися до другої половини ХХ ст.⁶⁴

Стосовно теренів Полісся, то ще з першої третини ХІХ ст. (до 1839 р.) маємо опис таких жител із прип'ятського шляхетського с. Стахова: "...Живе ця шляхта, як і хлопи, у курних хатах, типових для всього Полісся будівлях, суть яких полягає у тому, що вигнута стеля є прилегла до даху, без ніякого між ними простору; (хата. – *P. P.*) має отвір з дерев'яною трубою для входу диму. Така споруда менше коштує матеріалу і роботи, але без горища менш вигідна і, правдоподібно, важча до обігріву..."⁶⁵. Згадав про це житло також Павло Чубинський (1873 р.), який пов'язував його розповсюдження з курною системою опалення. Згідно з локалізацією ученого, курні хати побутували лише в селах, що лежали в басейні ріки Прип'яті та її приток, тобто на Поліссі. Точніше, умовну межу розповсюдження таких споруд дослідник провів північніше киево-брестського шосе, тобто вони побутували на півночі колишнього Радомишльського, в Овруцькому, на півночі Рівенського, Луцького, Володимирського і Ковельського повітів. У другій половині ХІХ ст. вчений виявив просування цієї межі далі на північ, зазначивши, що хати пізнішого періоду тут уже не курні. Притому автор наголосив, що в одному селі зустрічаються курні хати як із стелею, так і без неї⁶⁶.

Згідно з даними К. Мошинського, в околицях с. Березова (за рікою Горинь) давні хати теж не мали стелі⁶⁷. Докладні обміри кількох хат із с. Гродна колишнього Столинського повіту, в яких конструкція стелі суміщалась із дахом, подав З. Дмоховський⁶⁸. На теренах Білорусії склепінчаста стеля спорадично

⁶¹ *Dmochowski Z.* Sprawozdania ze studjów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 329.

⁶² *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian. Cz. 1. S. 521.

⁶³ *ibid.*

⁶⁴ *Данилюк А. Г.* Українська хата. Київ, 1991. С. 27–28.

⁶⁵ *Dmochowski Z.* Ze studjów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 324.

⁶⁶ *Чубинский П. П.* Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом Юго-Западного отдела. Материалы и исследования, собранные действительным членом Чубинским П. П. Санкт-Петербург, 1877. Т. 7. Вып. 2. С. 375.

⁶⁷ *Moszyński K.* O kulturze ludowej południowo-śrudkowego Polesia. S. 127.

⁶⁸ Дослідник зазначив, що у цьому селі такі житла збереглися завдяки тому, що двохсила стеля найкраще відповідала потребам мешканців, які займались гончарством; на полицях під

траплялася у будівлях ще на початку ХХ ст., хоча вже в ХІХ ст. у житлових приміщеннях її майже повністю витіснила плоска стеля⁶⁹. Зокрема, таку стелю білоруські дослідники виявили на Могильовщині: “У старих курних хатах збереглися ще стелі склепінчасті, у вигляді арок”⁷⁰. До речі, правдоподібно, що аналогічне перекриття у минулому було поширене і на заході Полісся. Зокрема, білоруські вчені припускають, що цей варіант стелі колись побутував на Брестщині, позаяк тут її подекуди означають терміном “пакот”⁷¹. Сказане стосується і колишнього Слонімського повіту, де зустрічається назва “покуть”⁷², а також волинського Полісся (“покót”, “покít”)⁷³. Підтверджують відповідну гіпотезу й археологічні матеріали: зокрема, розкопки Берестя засвідчили, що для заходу Полісся в ІХ–ХІІІ ст. були характерні дахи на сволоках⁷⁴.

У безпосередньому генетичному зв’язку із згаданими хатами без стелі перебувають житлові споруди з “горбатою” (чи аркуватою) стелею”, які, за твердженням К. Мошинського, спорадично побутували на просторі північного Полісся від Дніпра аж до рік Прип’яті і Нарви⁷⁵.

Іван Фундуклей, мовлячи про Радомишльський повіт, зазначив, що між Іванковим і Хабним побутує тип хат, в яких дах утримують не крокви, а сволоки, що опираються на рублені трикутні, продовжені вгору причілкові стіни зрубу. За твердженням автора, такі будівлі можна побачити і в більш північній зоні – на теренах поширення курних хат⁷⁶. В альбомі Домініка П’єра де ля Фліза (середина ХІХ ст.) зустрічаємо кілька таких хат із колишнього Радомишльського повіту⁷⁷. Українські дослідники Середнього Полісся Стефан Таранушенко та Павло Жолтовський уже не зафіксували хати зі стелею, суміщеною з конструкцією даху. Натомість С. Таранушенко виявив кілька житлових споруд із плоскою стелею, але зі зрубним дахом⁷⁸. Житла аналогічної конструкції описав також З. Дмоховський у колишньому Столинському і Лунинецькому повітах⁷⁹. Зрубне стелею сушили свіжо виліплені горшки (Див.: *Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym*. S. 193, 196, 197, 198 (Rys. 112); *Ejusedem. Sprawozdania ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym...* S. 323, 324 (Rys. 15).

⁶⁹ *Сабаленка Э. Р., Гуркоў У. С., Іваноў У. М.* Беларускае народнае жыллё. С. 38.

⁷⁰ *Романов Е. Р.* Белорусский сборник. Вильна, 1912. Вып. VIII. С. 9.

⁷¹ *Сабаленка Э. Р., Гуркоў У. С., Іваноў У. М.* Беларускае народнае жыллё. С. 39.

⁷² *Шейн П. В.* Материалы для изучения быта... С. 358.

⁷³ *Никончук М. В., Никончук О. М.* Будівельна лексика правобережного Полісся в лексично-семантичній системі східнослов’янських мов. Житомир, 1990. С. 197; *Tarnacki J.* Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie–Mazowsze). Warszawa, 1939. S. 11 (Мапа 9).

⁷⁴ *Лысенка П. Ф.* Раскопки Бярэсця // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1971. № 1. С. 20.

⁷⁵ *Moszyński K.* O kulturze ludowej południowo-środkowego Polesia. S. 127.

⁷⁶ *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург, 1852. С. 266–285.

⁷⁷ Малюнки опублікувала Т. Косміна (Див.: *Косміна Т. В.* Традиції та інновації в архітектурі народного житла... С. 173).

⁷⁸ *Таранушенко С.* Давнє поліське житло. С. 12, 14, 18.

⁷⁹ *Dmochowski Z.* Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 202 (Rys. 116), 203 (Rys. 118), 205 (Rys. 120, 121); *Ejusedem. Sprawozdania ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym...* S. 327 (Rys. 17 e).

(повздожньо-вінчате чи центрично-вінчате) перекриття, суміщене з дахом, відоме на теренах Полісся в інших спорудах двору – у “коморах” (“клітях”)⁸⁰, “клунях” (“токах”, “гумнах”)⁸¹. Під час постчорнобильських експедицій теренами Середнього Полісся автору вдалося обстежити майже два десятки комор (в одному блоці із житлом і без нього), в яких перекриття даху одночасно виконувало функцію стелі⁸².

Застосування вінчатого даху, суміщеного зі стелею, у господарських чи житлових спорудах на теренах Полісся України відоме в Київській⁸³, Житомирській⁸⁴, Рівенській⁸⁵, Чернігівській⁸⁶ та Сумській⁸⁷ областях⁸⁸. Найдовше такі будівлі збереглися на території Житомирщини⁸⁹ та в західних

⁸⁰ Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся. Львів, 2001. С. 45; *Його ж.* Релікти давнього будівництва: пам'ятки народної архітектури Рівненського Полісся. Рівне, 1995. С. 25–32, 56, 57, 62.

⁸¹ Таранушенко С. Клуні українського Полісся // НТЕ. 1968. №3. С. 60–64.

⁸² Зокрема, такі комори (в одному блоці із житлом) обстежені нами в селах: Левковичах (хата першої половини XIX ст. та середини – третьої чверті XIX ст.), Млинах (хата середини XIX ст.), Ігнатполі (хата першої половини XIX ст.) Овруцького р-ну; Дідковичах (хата середини XIX ст.) Коростенського р-ну; Закусилах (хата середини XIX ст.), Великих Миньках (хата середини XIX ст.) Народицького р-ну. (Див.: Радович Р. Релікти архаїчного поліського житла // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1999. Вип. 2: Овруччина. 1995. С. 87–98; *Його ж.* Деякі специфічні риси житла та господарських будівель на Поліссі (XIX – початок XX ст.) // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 2003. Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. С. 89); комори (як окремі будівлі) досліджено в селах: Березовому (одна з них – кінця XIX ст., три інші – другої половини XIX ст.), Дроздині (одна з них – першої половини XIX ст., три інші – кінця XIX ст.), Залав'ї (середини XIX ст.), Крутій Слободі (середини XIX ст.), Рокитному (середини XIX ст.) та ін.

⁸³ Косміна Т. В. Традиції та інновації в архітектурі народного житла... С. 174.

⁸⁴ Радович Р. Релікти архаїчного поліського житла. С. 87–98.

⁸⁵ Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України... С. 45; *Його ж.* Релікти давнього будівництва... С. 25–32, 56, 57, 62.

⁸⁶ Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки... С. 97.

⁸⁷ Таранушенко С. Давнє поліське житло. С. 20.

⁸⁸ Побутували вони і в Карпатах, зокрема в деяких районах Лемківщини та Гуцульщини (Див.: Могитич І. Р. Колиби лісорубів // НТЕ. 1973. № 2. С. 77–78; Гошко Ю. Г., Кіщук Т. П., Могитич І. Р., Федака П. М. Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. Київ, 1987. С. 87–88; Тиводар М. Етнічні традиції у скотарстві // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів, 2006. Т. II: Етнологія та мистецтвознавство. С. 113).

⁸⁹ Зокрема, відповідні споруди (чи згадки про них) відомі з таких сіл: Левковичів, Ігнатполя, Млинова, Дівошина, Листвина, Возничів, Бірківського, Бондарів, Красилівки, Великого Кобилина Овруцького, Закусилів, В'язівки, Великих Миньків, Липлянщини, Сельця Народицького, Обиходів, Дідковичів, Бехів, Меленів, Ковалів, Нивок, Немирівки, Купечі, Каленського, Стремигорода Коростенського, Берестівки Баранівського, Радогоші Лугинського, Собачина, Кишина, Озерян, Корошиного Олевського, Недашків Малинського р-нів та ін. (Див.: Радович Р. Релікти архаїчного поліського житла. 87–88; *Його ж.* Деякі специфічні риси житла... С. 89; Таранушенко С. Клуні українського Полісся. С. 62, 63; *Його ж.* Давнє поліське житло. С. 8–22; Верговський С. В. Давнє народне будівництво українського та білоруського Полісся // НТЕ. 1979. № 2. С. 74, 75; Брицун-Ходак М. Літописна земля древлян. Археологія. Історія. Етнографія. Коростень, 2002. С. 334–335).

районах Рівенщини⁹⁰. Польські дослідники першої половини ХХ ст. зафіксували їх у колишньому Столинському та Лунинецькому повітах (сс. Стеблевичі, Гричиневиці, Великі Стеблевичі, Войткевичі, Гродно, Овсемирів, Колки, Березняки, Челонець, Хоромськ, Давидгородок, Дроздинь та ін.)⁹¹. Побутування аналогічного даху (“на сволоках”) у житлових і господарських спорудах білоруські вчені виявили на території Прип’ятського Полісся Білорусії⁹². За їхніми даними, дахи “закотом” зустрічалися і на теренах Східного Полісся Білорусії, зокрема в районах Річиці і Мозира, звідки поширювались у напрямі на північний захід через Світлогорськ, Паричі, Озаричі і далі в бік Бобруйська⁹³.

Аналогічна конструкція даху була характерна для жител інших (північних та східних) районів Білорусії⁹⁴, Півночі Росії (Новгород, Стара Рязань тощо)⁹⁵. На думку вчених, дах на “самцах” був особливістю будівництва всіх слов’ян лісової зони ІХ–ХІІІ ст.⁹⁶ Відомий він також і неслов’янським народам півночі Європи – фінам, шведам тощо⁹⁷.

Двосхилий дах “накотом” побутував двох типів: суцільний, в якому “накотини” щільно прилягають одна до одної, та розріджений, в якому “накотини” врубані з проміжком 10–20 см. Білоруські вчені виділяють аж п’ять варіантів конструкції двосхилого даху “закотом”. Зокрема, В. Трацевський, класифікуючи такий дах, виділив, крім суцільного накату, ще три варіанти розрідженого: “слеги врубані у

⁹⁰ Зокрема, такі споруди (чи згадки про них) відомі із сіл: Старого Села, Рокитного, Дроздині, Залав’я, Крутої Слободи, Березового, Глинного, Хміля, Блажевого Рокитнівського р-ну (Див.: *Moszyński K.* O kulturze ludowej południowo-śrudkowego Polesia. S. 124–125; *Dmochowski Z.* Sprawozdania ze studijów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 170; *Данилюк А. Г.* Традиційна архітектура регіонів України... С. 45; *Його ж.* Релікти давнього будівництва... С. 25–32, 56, 57, 62) та в с. Рудні-Карпилівській Сарненського р-ну. Побутування “клітей” цієї ж конструкції в останньому з них в 2005 р. зафіксував Р. Сілецький.

⁹¹ *Dmochowski Z.* Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 170–203; *Ejusdem.* Sprawozdania ze studijów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 323–329.

⁹² *Якімовіч Ю. А.* Драўлянае дойдліства Беларускага Палесся. XVII–XIX ст. Мінск, 1978. С. 26.

⁹³ Там же. С. 38.

⁹⁴ Як можна судити із картографованих матеріалів білоруських учених, дах накотом наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. побутував (поряд з іншими) у таких регіонах Білорусії: у Єльському, Мозирському, Петраковському, Житковецькому, Річицькому, Буда-Кашалівському районах Гомельської обл.; Биховському, Краснопільському, Клімовицькому, Кошцюковицькому, Могільовському, Чавуському, Шкловському, Горківському районах Магільовської обл.; Талачинському, Оршанському, Вітебському, Лепельському, Мійорському, Полацькому районах Вітебської обл.; Дзержинському, Мінському, Крупкінському, Маряно-Гірському, Любанському районах Мінської обл.; Воранавському, Ашм’янському, Щучинському, Новогрудакському районах Гродненської обл. (Див.: *Сабаленка Э. Р., Гуркоў У. С., Іваноў У. М.* Беларускае народнае жыллѣ. С. 42 (карта № 5)).

⁹⁵ *Бломквист Е. Э.* Крестьянские постройки... С. 97; *Якімовіч Ю. А.* Драўлянае дойдліства Беларускага Палесся... С. 27.

⁹⁶ *Лысенка П. Ф.* Раскопки Бярэся. С. 20.

⁹⁷ *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian. Cz. 1. S. 496.

кожен шов між самцями; слєги врубані через самець; рідковрубані слєги”⁹⁸. Крім того, автор виокремив ще “комбінацію вінчатого фронтона із кроквами”⁹⁹, що є, на нашу думку, не зовсім виправданим кроком.

Повертаючись до житлових споруд, стеля в яких суміщена з дахом, зазначимо, що при влаштуванні їх перекриття застосовували як суцільний, так і розріджений накот. Використання останнього варіанта засвідчують житла, обстежені З. Дмоховським у с. Гродно¹⁰⁰. Щодо перекриття жител суцільним накотом, то, на жаль, про його конструкцію на теренах Полісся маємо дуже скупі відомості. Описуючи курну хату, П. Чубинський зазначив, що “...стіни будують у зруб, використовують мохову прокладку..., такий мох використовують і під час спорудження дахів, але тільки тоді, коли хата не має стелі”¹⁰¹. Зважаючи на це повідомлення, С. Таранушенко дуже слушно уточнив, що “...імшать шпаруни і дерев’яного накота даху”¹⁰². Отже, можна однозначно стверджувати: одним із варіантів перекриття був суцільний накот з моховою прокладкою між вінцями.

На жаль, житлових споруд, перекритих суцільним накотом, дослідники не виявили і не описали. Натомість С. Таранушенко дослідив шпихлірі зі суцільним накотом без стелі в селах Левковичах Овруцького, Дідковичах Коростенського і Свіржі колишнього Новгород-Сіверського (нині Шосткинського р-ну Сумської обл.) районів¹⁰³. У 1848 р., описуючи Суржавський повіт Чернігівщини, Єсиментовський підкреслив як характерну рису кліті (тут її називали “хижа”), що вона не мала стелі, а її верх був рублений “в виде свода”¹⁰⁴. Розріз кліті із суцільним рубленим накотом замість стелі (трикутного профілю) із с. Чудина опублікував З. Дмоховський¹⁰⁵. У білоруському народному будівництві суцільний накот теж застосовували під час спорудження комор-“амбарів”¹⁰⁶. У 1995 р. в радіоактивно забруднених районах Полісся нам удалося докладно обстежити хату із с. Левковичів Овруцького району, в коморі якої (середина – третя чверть ХІХ ст.) стеля суміщена із суцільним накотом даху¹⁰⁷.

Літературні джерела та наші особисті польові матеріали дають змогу виділити кілька варіантів влаштування суцільного накоту двосхилого даху (в господарських спорудах). Щоправда, спершу наголосимо на тому, що у процесі

⁹⁸ Цит. за: Трацевский В. В. История архитектуры... С. 94.

⁹⁹ Там же.

¹⁰⁰ Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 193–197, 198 (Rys. 112); Ejusdem. Sprawozdania ze studijów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 323, 324 (Rys. 15).

¹⁰¹ Чубинский П. П. Малороссы Юго-Западного края... С. 390.

¹⁰² Таранушенко С. Давнє поліське житло. С. 9.

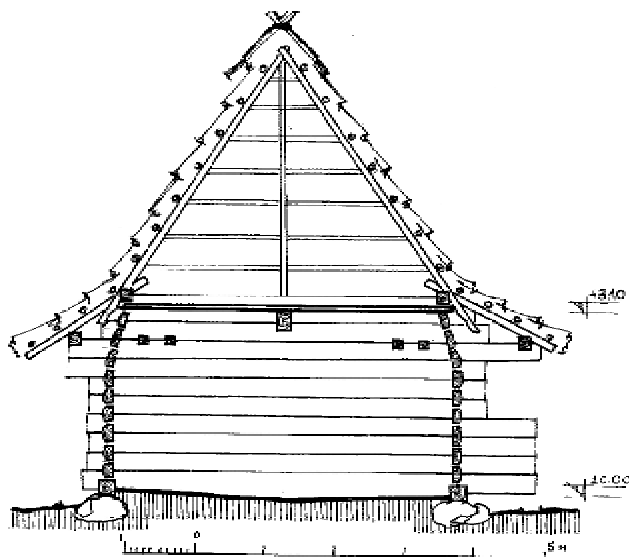
¹⁰³ Там само. С. 20.

¹⁰⁴ Там само. С. 21.

¹⁰⁵ Dmochowski Z. Sprawozdania ze studijów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 327 (Rys. 17 b).

¹⁰⁶ Локотко А. И. Белорусское народное зодчество... С. 117, 282.

¹⁰⁷ Радович Р., Сілецький Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві... С. 79.

Іл. 7. Курна хата 1881 р., с. Верхня Рожанка Сколівського р-ну Львівської обл.

Іл. 8. Суцільний “накот” комори, с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.

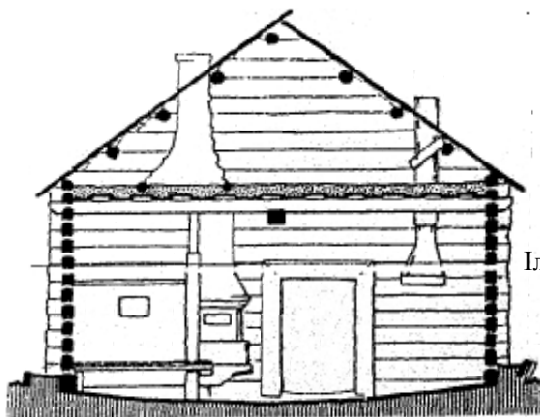
Іл. 9. Кліть, перекрита розрідженим “накотом”, с. Залав’я Рокитнівського р-ну Рівенської обл.

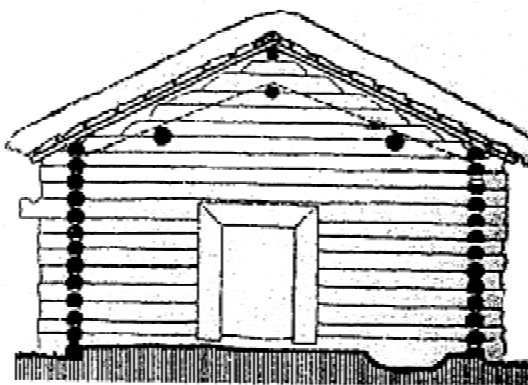
Іл. 10. Розріджений “накот” кліті, с. Залав’я Рокитнівського р-ну Рівенської обл.

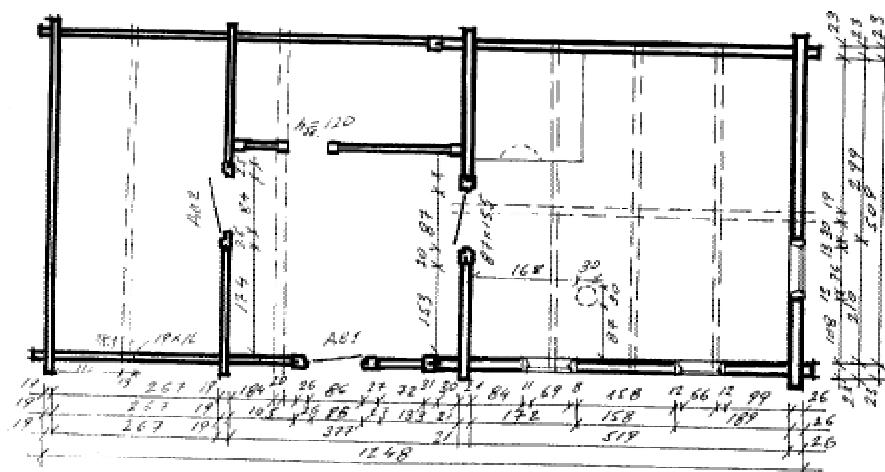
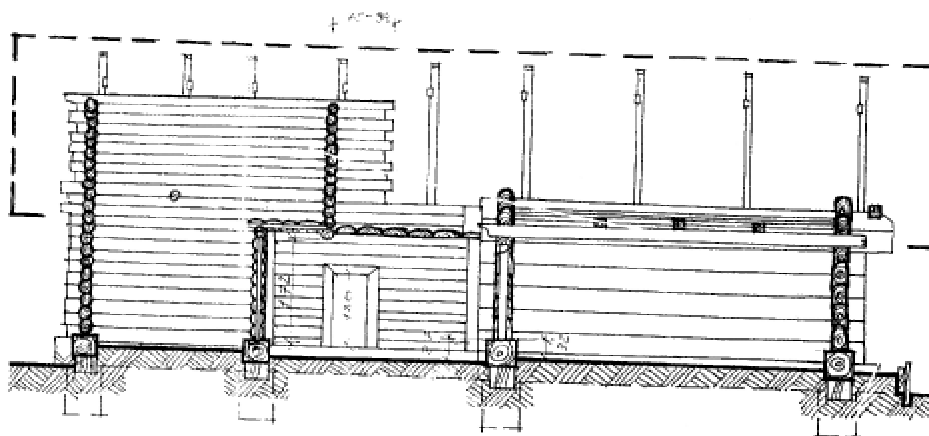
Іл. 11. Дуже розріджений “накот” кліті, с. Дроздинь Рокитнівського р-ну Рівенської обл.

Іл. 12. Хата з розділеними конструкціями стелі і даху, с. Хоромськ (за З. Дмоховським)

Іл. 13. Хата із поздовжньо-вінчастим дахом та плоскою стелею, с. Дроздинь (за З. Дмоховським)

Лл. 14. Хага першої половини XIX ст., с. Ігнатпіль Овруцького р-ну Житомирської обл.

його влаштування будівничі стикалися з певними труднощами. Зокрема, при використанні колод однакового перекрою для спорудження трикутних вертикальних фронтонів і схилів між окремими поздовжніми вінцями останніх виникали щілини. Ілюстрацією розв'язання цієї проблеми слугує кліть із с. Чудина¹⁰⁸. В даному об'єкті в кожний вінець щита врубували по два поздовжні елементи на кожному із схилів, що забезпечувало щільність накоту. Між собою усі поздовжні вінці припасовували за допомогою “драчки” – поздовжнього паза.

Відомий й інший варіант вирішення конструкції такого перекриття (при застосуванні колод чи напівколод) – у кожен вінець фронтона врубують лише один поздовжній елемент. У такому разі щільність прилягання поздовжніх елементів забезпечують способом зміни конфігурації схилів даху (заодно і кута) – з плоского на овальний. Таке перекриття широко відоме під час влаштування перекриття комор (“сипанців”), які поширені в центральних і західних районах південної та прилеглих селах північної частин Лемківщини¹⁰⁹. Побутувало воно і в тимчасових житлах лісорубів Гуцульщини¹¹⁰. На теренах Середнього Полісся подібного варіанта вирішення конструкції перекриття дослідники не виявили, але про можливе його застосування у минулому може свідчити одне з термінологічних означень даху накотом – “кругла стуль”¹¹¹.

У коморі середини – третьої чверті ХІХ ст. із с. Левковичів конструкцію суцільного накоту вирішили трохи інакше. У трикутні фронтони (“закоти”), складені із соснових колод, врубані поздовжні “накотини”, виготовлені з брусів-пластин, висота яких у півтори–два рази перевищує діаметр колод фронтонів. Завдяки тому “накотини” прилягають одна до одної, утворюючи суцільний “накот”. У нижній площині кожної з них вибрана драчка, щільність прилягання одна до одної забезпечує мохова прокладка. Кутові врубки накоту – двосторонні (відомі в літературі як “в охряпку”). Сусідні деревини додатково скріплені тиблями. З особливою дбайливістю виготовлений гребінь накоту. Для забезпечення щільності його прилягання верхня “накотина” має трапецієподібну в перетині форму і заclinена між двома сусідніми¹¹².

З теренів Білорусії (Молодечненський р-н Мінської обл.) маємо інший варіант вирішення конструкції такого перекриття. У даному разі поздовжні елементи до трикутних фронтонів даху прикріплені не в замок, а через паз: по краях

¹⁰⁸ *Dmochowski Z.* Sprawozdania ze studjów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 326, 327 (Rys. 17 b).

¹⁰⁹ *Гошко Ю. Г., Кіцук Т. П., Могитич І. Р., Федака П. М.* Народна архітектура Українських Карпат... С. 87–88.

¹¹⁰ *Могитич І. Р.* Колиби лісорубів. С. 77–78.

¹¹¹ *Радович Р., Сілецький Р.* Стеля та сволок... С. 78; *Радович Р.* Релікти архаїчного поліського житла. С. 87.

¹¹² *Радович Р., Сілецький Р.* Стеля та сволок... С. 79; *Радович Р.* Релікти архаїчного поліського житла. С. 88–89.

“суминців” трикутних фронтонів вибрані чопи, а у брусах схилів – пази¹¹³. Застосування цієї конструкції мало свої переваги, позаяк для вінців схилів можна було застосовувати матеріал різної в перекрою висоти. Хоча зазначена конструкція виявлена в господарських будівлях початку ХХ ст.¹¹⁴, проте цілком можливо, що її застосовували й у давніших спорудах. Принаймні через паз, вибраний у вінцях повздовжніх стін, на Поліссі дуже часто кріпили поперечну перегородку сіней у житлах ХІХ ст.

Особливу увагу поліщуки приділяли завершенню суцільного накоту. Майже в усіх відомих варіантах його влаштовували, врубуючи у верхній “соминець” причілка три (с. Левковичі), п’ять (с. Чудин), а іноді й більше повздовжніх вінців, притому щоб гребінь не був плоским, врубку кожного подальшого вінця схилю робили меншою. Щоправда, іноді (особливо у приміщеннях значної ширини), верх такої стелі (даху) вінчало плоске покриття із брусів-пластин, що надавало їй трапецієподібної форми, як у “свіроні” з теренів Білорусії, обміряному в 1906 р. польським архітектором Тадеушем Обмінським¹¹⁵.

На наше глибоке переконання, аналогічним (чи дуже подібним) до описаних мало б бути і покриття хат без стелі зі суцільним накотом і моховою прокладкою між вінцями, описаних П. Чубинським. Зазначимо, що дах (стеля) цієї конструкції не потребував додаткового утеплення. Застосування для його влаштування щільно підігнаних товстих деревин (колод, брусів, напівколод тощо), як і в розглянутих варіантах плоскої стелі із “пластин” і “плащиків”, забезпечувало достатні теплотехнічні якості. Тому по суцільному “накаті” робили дерев’яне чи, можливо, інше покриття, єдиною функцією якого був захист будівлі від атмосферних опадів.

Зовсім інакше зводили розріджений накот. Зокрема, білоруські вчені відзначають, що таке покриття було переважно тришарове¹¹⁶: по “накату” кріпили дошки, шар бересту¹¹⁷ і “тес” чи двометрову “дрань”. Єдиним достовірним джерелом у висвітленні цього питання можуть слугувати обміри та докладні

¹¹³ Трацевский В. В. История архитектуры... С. 95 (рис. 83).

¹¹⁴ Там же.

¹¹⁵ Зберігається у фондах Музею народної архітектури та побуту у Львові (Фонд АП, 6175, Д–106).

¹¹⁶ Локотко А. И. Белорусское народное зодчество... С. 122.

¹¹⁷ У 1997 р. в с. Копище Олевського району ми разом з Р. Сілецьким записали унікальну інформацію від Лозка Євтуха Даниловича, 1915 р. народж., про хату без стелі (“курніцу”), опалювану відкритим вогнищем. Опалювальний пристрій (“горен”) Р. Сілецький згодом докладно описав у своїй розвідці (Див.: Сілецький Р. До питання про відкрите вогнище, як опалювальний пристрій народного житла на Правобережному Поліссі // Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів, 1999. Вип. 34. С. 495–500). На жаль, конструкцію даху респондент не запам’ятав до подробиць, а лише окремі з них. Зокрема, “причолки” даху були викладені з колених пластин із драчкою і моховою прокладкою. Для кращого збереження тепла їх (як і дах) обшивали берестом.

описи трьох хат (хати Гмира¹¹⁸, Полешки і Шелеста¹¹⁹), зроблені польськими дослідниками в с. Гродні колишнього Столинського повіту. В усіх трьох випадках довгі дошки двосхилого даху (стелі) вкладено на п'ять сволоків-слег і верхні вінці ("ощепини") зрубу. Нижнім краєм вони опиралися у додаткову, винесену поза зруб, платву, яка лежала на виносах верхніх вінців поперечних стін зрубу. З. Дмоховський наголосив на оригінальності цих винесених поза зруб платв, позаяк вони були нехарактерні для дахів (на кроквах) давніх поліських хат¹²⁰. Доцільно буде зазначити, що подібні (винесені поза площини стін) платви присутні в коморі із суцільним накотом, обстеженій нами в с. Левковичах¹²¹.

Найпримітивніше було влаштоване покриття хати Полешки: тут безпосередньо по дошках перекриття ішли дошки покриття ("криші"), оперті нижнім краєм у "закрилини", які підтримували "кокошини" (останні прикріплені до винесеної платви). З. Дмоховський наголосив, що в такому разі теплотехнічна ізоляція приміщення хати є недостатня¹²².

У хаті Гмирі на дошках перекриття була вже досить значна піщана присипка, на якій лежали драниці покриття. Щоб драниці не зсувались, їх було вкладено на несучу конструкцію, яка "...одночасно поєднує у собі елементи козлів кроквових, ключин [...] і кокошин: конструкцію утворюють бруси або жердки, з'єднані під гребенем парами, укладені по перекритті і на кругляках, врубаних у випусти щитових стін (винесені поза стіну платви. – Р. Р.)"¹²³. У краї цих брусів вдовбані кілки, які підтримували "закрилини" – основу опертя драниць покриття¹²⁴.

Третя з описаних хат (власник Л. Шелест), за твердженням З. Дмоховського, у первісному стані мала покриття аналогічне, як і в хаті Полешки. Згодом його замінив солом'яний дах на кроквах, врубаних у винесені платви, унаслідок того постало незначне горище ("poddasze"). Дослідник висловив припущення про те, що встановлення крокв, які "підносили" гребінь даху над стелею, спричинила

¹¹⁸ Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 193, 196, 197, 198 (Rys. 112).

¹¹⁹ Dmochowski Z. Sprawozdania ze studijów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 324 (Rys. 15).

¹²⁰ Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 196–198.

¹²¹ Радович Р. Релікти архаїчного поліського житла. С. 89 (рис. 4).

¹²² На жаль, автор промовчав про товщину дощок перекриття (власне, він використав обмірні матеріали іншого польського архітектора – З. Стеньпінського). Цілком можливо, що для цієї мети були застосовані грубіші елементи, котрі (як і в аналогічних випадках влаштування плоскої стелі) самостійно (без додаткового утеплювача), здатні забезпечувати теплоізоляційні якості перекриття (Див.: Dmochowski Z. Sprawozdania ze studijów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 323–324).

¹²³ Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 196–197.

¹²⁴ Ibid.

еволюція відділення власне покриття (“криши”) від перекриття (стелі)¹²⁵. Це, своєю чергою, поліпшило теплоізоляційні властивості споруди за рахунок повітряної прокладки¹²⁶.

С. Таранушенко запропонував інший (примітивніший і, правдоподібно, давніший) варіант покриття таких хат, пов’язаний із розрідженим різновидом накоту. Далеким відгомонам цього даху він вважав дах кузень без стелі, які він обміряв у 1928 р. в м. Лебедині Сумської області: “...Чотирикутні з голим зрубом споруди. Верхні частини причілкових стін теж рублені у формі трикутних фронтонів з кутом 130° при вершині. У фронтонах врубано 5 сволоків-балок, на які наслано дошки, покриті зверху дерном”¹²⁷. У цьому випадку “дернування” даху цілком зрозуміле, позаяк настил із дощок по розрідженому накоті не міг як належить захистити житлове приміщення від тепловтрат. Водночас добре вкорінений дерен досить надійно захищав верх споруди від атмосферних опадів.

У контексті сказаного доречно буде нагадати, що “дерн” (“мураву”) як “покрівельний матеріал” (заодно і як утеплювач) широко застосовували в Україні під час спорудження будівель заглибленого чи напівзаглибленого типу, призначених для зберігання коренеплодів, – в опільських “лазічих ямах”¹²⁸, поліських “погребях”, “льохах”, “ямах”¹²⁹ тощо. Тут треба наголосити й на іншому: з погляду конструкції та просторово-архітектурного рішення ці споруди мали багато спільного з тимчасовим землянковим житлом, що можна пояснити майже аналогічними вимогами, які ставилися до кожної з них, – максимально забезпечити сухість та провітрюваність, запобігти тепловтратам у приміщенні тощо¹³⁰. Житла кінця ХІХ – початку ХХ ст., в яких суміщену з дахом стелею підтримувала система сох, вкривав масивний земляний шар (теж порослий

¹²⁵ На підтвердження своєї гіпотези автор приводить (на нашу думку, не зовсім вдалий) приклад про те, що на Куявах встановлення крокв у stodолі називали описово “підносити stodолу” (Див.: *Dmochowski Z. Sprawozdania ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym...* S. 333). Вислів “підносити дах” досить широко побутує у деяких місцевостях західних областей України. Проте, найімовірніше, пов’язаний він з тим, що у процесі встановлення крокв їх попередньо збиті пари, власне, підносять (піднімають) на зрубі. Водночас на Покутті (Коломийщина) встановлення каркасу стін і даху (яке відбувається в один день) називають “здоймини хати” (“підоймини”). Цей акт супроводжувався ритуально-обрядовими діями і закінчувався ритуальною гостиною, яка так і називалася – “здоймини” (“підоймини”).

¹²⁶ *Dmochowski Z. Sprawozdania ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym...* S. 324. На нашу думку, повітряна прокладка в такому разі мала дуже незначний вплив на поліпшення теплоізоляційних властивостей перекриття (в іншому випадку в спорудах з дахом на кроквах і плоскою стелею додаткове утеплення останньої було б зайве). Правдоподібно, що функцію утеплювача тут відігравав значний шар солом’яних сніпків покриття.

¹²⁷ *Таранушенко С.* Давнє поліське житло. С. 20.

¹²⁸ *Радович Р.* Приміщення для зберігання коренеплодів на території Північного Прикарпаття // Народознавчі Зошити. 1999. № 3. С. 385.

¹²⁹ *Радович Р., Сілецький Р.* Стеля та сволок... С. 90.

¹³⁰ *Радович Р.* Тимчасове житло українців // Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів, 2005. Вип. 39–40. С. 522.

дерном чи іншою рослинністю), ще донедавна побутували на Півдні України¹³¹. На думку С. Таранушенка, подібний дах могли мати описані в “Ділі” за 1781 р. сотенна канцелярія у м. Переяславі та комори земського суду в м. Батурині¹³². Не можна оминати увагою і дахи “куренив” запорожців, описані відомим російським ученим М. Забиліним, які нагадували “...пагорби, вкриті травою...”¹³³. Застосування під час спорудження даху житла земляної присипки, вкритої дерном, відоме і в російських джерелах XVII ст.¹³⁴ Згадка про присипаний землею дах фігурує у літописі від 1096 р., в якому йдеться про те, як дружина князя Володимира вбила в Переяславі половців, замкнених у хаті: “...Вої, вилізши на хату, прокопали хату, верх її...”¹³⁵. Арабський мандрівник X ст. Ібн-Дауд (Ібн-Русте), відвідавши Русь, описав місцеве будівництво так: “...Кожний викопує собі в землі ніби пивницю (землянку), до якої приробляє з дерева гостроверхий дах, подібно до (верху) християнської церкви, й на той дах накладає землю”¹³⁶. Писемні згадки про це явище підтверджують археологічні дослідження, зокрема наявність земляної (глиняної) присипки даху у житлах (напівземлянкових та наземних) слов’ян VI–XIII ст.¹³⁷

Аналіз археологічних матеріалів дав змогу відомому російському вченому Павлові Раппопорту зробити висновок про те, що вже в давньоруський період існували два варіанти покриття дерев’яного даху жител: із глиняно-земляною присипкою (правдоподібно, з дернуванням по ній) і без земляного насипу, тобто лише дерев’яними “драницями” чи “лемехом”, причому якщо в лісостеповій зоні частіше побутувала земляна присипка, то в лісовій – промазування глиною. Водночас шару ґрунту іноді передувала (як й у поліських житлах із плоскою стелею) солом’яна прокладка¹³⁸.

Окремої розмови заслуговують житлові споруди з так-званою горбатою чи аркоподібною стелею. За твердженням К. Мошинського, подібний варіант стелі спорадично побутував на просторі північного Полісся від Дніпра аж до рік Прип’яті і Нарви¹³⁹. Дослідники вирізняють два (іноді три) типи такої стелі:

¹³¹ Данилюк А. Г. Українська хата. С. 27–28.

¹³² Таранушенко С. Давнє поліське житло. С. 20.

¹³³ Забылин М. Русский народ. Его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. Москва, 1880. С. 461.

¹³⁴ Так, в Указі від 1681 р. задля забезпечення протипожежної безпеки передбачалось: “И выбъ то полатное всякое строенье ныне и впредь крыли тесом, а сверх тесу усыпали землю и укладывали дерном” (Цит. за: Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. С. 136).

¹³⁵ Літопис Руський / за Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 138.

¹³⁶ Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Київ, 1992. С. 19.

¹³⁷ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. С. 136.

¹³⁸ Там же.

¹³⁹ Moszyński K. O kulturze ludowej południowo-środkowego Polesia. S. 127.

трапецієподібну, трикутну¹⁴⁰ і п'ятикутну в перетині¹⁴¹. Зокрема, трапецієподібну склепінчасту стелю К. Мошинський зафіксував у селах Турах та Вільшаній (Загориння)¹⁴², Велемчі під Давидгородком¹⁴³, З. Дмоховський – у Давидгородку¹⁴⁴, Овсемирові колишнього Столинського повіту¹⁴⁵ (кожна з цих стель опиралася на п'ять сволоків). Стеля іншої хати, обстеженої останнім ученим у с. Хоромському, була трикутна в перекрої, з кутом при вершині 135° (на трьох сволоках)¹⁴⁶. Двосхилу (трикутну в перетині) форму (за К. Мошинським) мала стеля хати в с. Дружилевичах колишнього Дрогичинського повіту¹⁴⁷. Трапецієподібну стелю С. Таранушенко віднайшов у с. Седнів на Чернігівщині. Тут вона була настелена по чотирьох сволоках значної товщини: два з них лежали при стінах (чільній і напільній), два інші – вкладені в тому ж напрямі, але ближче до середини і вище від попередніх. Усі сволоки поділяли площу стелі на три рівні частини, а бокові дільниці були заломлені під кутом 170–180°¹⁴⁸. На жаль, подібних споруд зафіксувати нам не вдалося, проте, за даними респондентів, одна хата з “горбатою стелею” стояла ще у другій половині ХХ ст. в с. Коропах Овруцького району¹⁴⁹.

Білоруси згадують про поширення склепінчастої стелі на Могилівщині, а також припускають її побутування на Брестщині¹⁵⁰. Вони ж, власне, описали аркоподібну стелю, п'ятикутну в перекрої. У цьому випадку у фронтонах даху врубували три сволоки (два крайні на одному рівні, центральний – вище). Два верхні схили стелі опиралися на центральний сволок та бокові, два нижні – на бокові сволоки і верхні вінці повздовжніх стін¹⁵¹.

Трапецієподібна стеля у житлі 50–60 років ХІХ ст., обстеженого білоруськими вченими в Мاستовському районі на Гродненщині, теж мала конструкцію трохи відмінну: горизонтальна частина стелі опиралась на три сволоки, вкладені на одному рівні (вище верхнього вінця зрубу на 70 см), а бокові частини – на крайні сволоки і верхні вінці повздовжніх стін. За даними народознавців, стелі аналогічної конструкції побутували і на двох сволоках¹⁵².

¹⁴⁰ Таранушенко С. Давнє поліське житло. С. 20, 21; *Dmochowski Z. Sprawozdania ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym...* S. 326, 327 (Rys. 17 c), 328.

¹⁴¹ *Сабаленка Э. Р., Гуркоў У. С., Іваноў У. М.* Беларускае народнае жыллё. С. 39.

¹⁴² *Moszyński K.* O kulturze ludowej południowo-środkowego Polesia. S. 127.

¹⁴³ *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian. Cz. 1. S. 497.

¹⁴⁴ *Dmochowski Z. Sprawozdania ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym...* S. 327 (Rys. 17 d).

¹⁴⁵ *Dmochowski Z.* Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 198–199.

¹⁴⁶ *Dmochowski Z. Sprawozdania ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym...* S. 327 (Rys. 17 c).

¹⁴⁷ *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian. Cz. 1. S. 497.

¹⁴⁸ Таранушенко С. Давнє поліське житло. С. 21.

¹⁴⁹ *Радович Р., Сілецький Р.* Стеля та сволок... С. 79.

¹⁵⁰ *Сабаленка Э. Р., Гуркоў У. С., Іваноў У. М.* Беларускае народнае жыллё. С. 38.

¹⁵¹ Там же. С. 39.

¹⁵² Там же.

На теренах Білорусії склепінчата стеля ще на початку ХХ ст. зустрічалася у господарських спорудах, зокрема у “свіронах” (коморах)¹⁵³. Власне тут зустрічався ще один варіант конструкції трапецієподібної стелі – суцільний накат. Такий “свірон”, як уже згадувалось, у 1906 р. обміряв Тадеуш Обмінський на теренах Білорусії¹⁵⁴.

Трапецієподібна стеля, оперта на три сволоки, іноді застосовувалася у житлових камерах дворів-комплексів Архангельської області¹⁵⁵ та Карелії¹⁵⁶. Аркоподібні стелі побутували у скандинавських країнах, зокрема у Фінляндії та на сході Швеції, а також у деяких місцевостях Швейцарії¹⁵⁷.

Значний науковий інтерес становить питання стосовно генезису цієї стелі. Ще С. Таранушенко наголосив, що “... час появи на Україні, генезис, самотність чи запозичення “аркуватої” стелі – це питання, на які ще треба шукати відповіді. Їх дослідження допоможе висвітлити деякі сторони культурних взаємин між народами”¹⁵⁸. На жаль, дослідники другої половини ХХ – початку ХХІ ст. майже не торкалися цієї проблеми, обмежившись лише зауваженням, що склепінчата стеля “генетично пов’язана із дахом-закотом”¹⁵⁹. Натомість у першій половині ХХ ст. вона вже було предметом наукових дискусій серед учених Європи¹⁶⁰. Зокрема, тоді превалювали дві думки. Одні дослідники вважали, що мова може йти про “варіант стелі під дахом”¹⁶¹. Проте переважала думка (К. Мошинський) про те, що “... внутрішня псевдостеля є реліктом давнішого даху, згодом накритого іншим дахом, більш стрімким...”¹⁶². Свою тезу К. Мошинський аргументував реліктовими явищами, притаманними для жител південних слов’ян (“... такий дах становить найдавніший тип покриття боснійських жител на палях...”¹⁶³), а також наявністю трапецієподібних (чи трикутних) у перетині дахів, властивих для надгробних “надрубів” у білорусів¹⁶⁴. До речі, останні побутували

¹⁵³ *Сабаленка Э. Р., Гуркоў У. С., Іваноў У. М.* Беларускае народнае жыллё. С. 38.

¹⁵⁴ Зберігається у фондах Музею народної архітектури та побуту у Львові (Фонд АП, 6175, Д–106).

¹⁵⁵ *Ополовников А. В.* Русское деревянное зодчество: гражданское зодчество. Москва, 1983. С. 53 (рис. 37), 61 (рис. 51).

¹⁵⁶ *Забелло С., Иванов В., Максимов П.* Русское деревянное зодчество. Москва, 1942. С. 36 (рис. 77).

¹⁵⁷ *Moszyński K.* O kulturze ludowej południowo-środkowego Polesia. S. 127.

¹⁵⁸ *Таранушенко С.* Давнє поліське житло. С. 21.

¹⁵⁹ *Сабаленка Э. Р., Гуркоў У. С., Іваноў У. М.* Беларускае народнае жыллё. С. 38.

¹⁶⁰ *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian. Cz. 1. S. 497.

¹⁶¹ *Ibid.*

¹⁶² *Ibid.*

¹⁶³ *Ibid.*

¹⁶⁴ *Ibid.*

в поліщуків України¹⁶⁵, а також у росіян Карелії та Архангельської обл.¹⁶⁶ У контексті нашої розвідки цікавий матеріал щодо трапецієподібної форми даху містять деякі варіанти тимчасових жител поліщуків¹⁶⁷ та трипільські керамічні модельки сакрального характеру, які археологи ототожнюють із житлами чи храмами¹⁶⁸.

Поширення жител без стелі на правобережному Поліссі П. Чубинський пов'язував із зоною курних хат¹⁶⁹. В умовах курної системи опалення функціонально необхідним був великий об'єм внутрішнього простору приміщення: збільшувався повітряний простір – вище піднімався дим від печі¹⁷⁰. Зокрема, у

¹⁶⁵ Frankowski E. Krzyże kamienne i domki drewniane na cmentarzach poleskich // *Zemia*. Warszawa, 1925. S. 136 (Rys. 98); *Нагорнюк О.* Нагробок як макрознак (конструктивні особливості, символіка і функції нагробків у поховально-поминальній традиції Західного Полісся) // *Народознавчі Зошити*. 2006. № 3–4. С. 443.

¹⁶⁶ *Ополовников В. А.* Русское деревянное зодчество (Памятники клетского типа и малые архитектурные формы). Москва, 1986. С. 210 (рис. 270), 211 (рис. 271), 219 (рис. 278), 221 (рис. 281).

¹⁶⁷ Зокрема, на увагу заслуговує варіант пастушого тимчасового житла, званого “стан” (“салаш”), яке обстежив А. Данилюк у с. Глинному Рокитнівського району Рівенської області. Основу цієї споруди становили чотири стовпи-сохи, вкопані у ґрунт. Загальні розміри споруди становили в горизонтальному плані 3,9 x 4,9 м. Відстань між сохами сягала 1,1 м завширшки і 3,5 м завдовжки, а висота споруди – 1,4 м. У верхній частині по довжині “салаша” сохи були зв'язані двома перекладинами. По перекладинах вкладали три поперечні “бальки” (два – по краях, один – посередині). З трьох боків (до перекладин і тильного “балька”) закріплювали похилі колені дошки, загострену нижню частину яких вкопували в землю на відстані 1,4 м від сох. Дошки встановлювали з проміжками 0,1–0,12 м одна від одної, а щілини між ними перекривали обпалками. Зверху по “бальках” подібним способом настеляли стелю (“столь”). Посередині в ній залишали отвір для виходу диму. Передню стінку зашивали дошками, лише між сохами залишали місце для входу. За планом “стан” мав видовжену, наближену до прямокутника, форму. За загальними обрисами він нагадував трапецієподібний дах, встановлений на землю (*Данилюк А. Г.* Будівлі на відгінних пасовищах Волині // *НТЕ*. 1980. № 6. С. 75; *Його ж.* Релікти давнього будівництва... С. 70). Тут доречно нагадати, що ще К. Мошинський звернув увагу на те, що “...дах є, власне, куренем, встановленим на стіні... і конструктивну більшість типів даху вдається вивести по прямій лінії від куренів...” (*Moszyński K.* *Kultura ludowa Słowian*. Cz. 1. S. 489). Заслуговує на увагу спосіб покриття споруди, обстеженої А. Данилюком. Зверху “салаш” покривали хмизом та грубим сіном, а сіно, своєю чергою, закріплювали довгими жердинами. Стелю (з протипожежних міркувань) попередньо присипали землею. Посередині будівлі було вогнище

¹⁶⁸ Хоча, як слушно зазначають учені, зважаючи на сакральний характер цих виробів, під час реконструкції реальних жител їх слід використовувати дуже обережно. На нашу думку, не завжди виправданим є ігнорування під час реконструкції дахів трипільського житла деяких елементів верхніх частин цих модельок. Як можна судити з ілюстративного матеріалу, дахи в них мають здебільшого склепінчатий (чи аркуватий) характер, причому якщо в модельки з поселення Розсоховатки маємо лише натяк на трапецієподібність даху, то у споруді з поселення Ворошилівки його трапецієподібна форма виражена чітко й однозначно. В останньому випадку незрозумілим є твердження учених про те, що “модель з Ворошилівки має двохилу покрівлю...” (*Відейко М. Ю.* Архітектура трипільської культури VI–III тис. до н. е. // *Відейко М. Ю., Терпиловський Р. В., Петрашенко В. О.* *Давні поселення України*. Київ, 2005. С. 14–16, 17 (рис. 1.10), 18 (рис. 1.11).

¹⁶⁹ *Чубинський П. П.* Малороссы Юго-Западного края... С. 375.

¹⁷⁰ *Локотко А. И.* Белорусское народное зодчество... С. 117–118.

давніших бойківських курних житлах із плоскою стелею висота приміщень коливалася у межах 2,8–3,2 м, іноді вона сягала навіть 3,5 м*. Звернувшись до обмірних матеріалів поліських жител, опублікованих З. Дмоховським, можна помітити, що висота житлової камери (як у випадку суміщеної з дахом стелі, так і “склепінчатої”) є, приблизно, однаковою – 3–3,5 м, притому у вічі впадає така закономірність: трисхила трапецієподібна стеля притаманна для будівель п’ятиметрової і більшої ширини, у спорудах завширшки до чотирьох метрів, як звичайно, застосовують двосхилу стелю (суміщену з дахом чи так-звану аркувату). Нагадаємо: у коморах, перекритих суцільним накотом (при значнішій ширині), теж застосовували трапецієподібне перекриття. Щоправда, надмірне збільшення об’єму приміщення призводить до додаткових (невиправданих) тепловтрат. Отож напрашується логічний висновок: влаштування плоскої площини трапецієподібної стелі, найімовірніше, не було результатом пониження двосхилого поздовжньо-вінчатого даху у процесі розвитку житла, а свідомим архітектурно-будівельним засобом, завдяки якому будівничі обмежували внутрішній простір житлової камери значних розмірів, довівши його до необхідної висоти (забезпечивши відведення диму з курної печі до достатнього рівня).

Зауважимо, що за наявності і трисхилого (хати Жовнерика і Мозоля із с. Овсемирів), і двосхилого (хата Шелеста із с. Гродна) перекриття, піднятий над останнім дах (“кришу”) могла підтримувати крокв’яна¹⁷¹, сошна¹⁷² чи напівсошна (подібно, як над повздовжньо-вінчатою коморою із с. Закусили Народицького р-ну¹⁷³) система. З. Дмоховський опублікував трохи відмінний спосіб вирішення конструкції покриття у трисхилому (хата Кузьмича із с. Давидгородка) та двосхилому (хата Брухіна із с. Хоромська, кліть Будчанина із с. Чудина) варіантах перекриття. У цих випадках вінчаті причілки даху виводили вище перекриття і врубували в їхні вершини повздовжній вінець, за який зачіпали попарно зв’язані крокви чи ключини¹⁷⁴. Безперечно, останній варіант даху був досконаліший від попередніх, властиво, він органічніше вписувався у конструкцію зрубного перекриття. Однак це не може однозначно свідчити про його пізнє походження. Цілком можливо, що таке вирішення конструкції даху було притаманне для давнього поліського будівництва, а інші з них (дах на кроквах, сохах чи півсохах) пов’язані з пізнішими зовнішніми впливами.

* Обміряні нами хати з курною системою опалення: 1812 р. із с. Либохори Турківського району; 1860 та 1792 років із с. Орявчика, 1748 р. із с. Либохори Сколівського району (експонуються у Львівському музеї народної архітектури та побуту); 1828 р. із с. Мшанця Старосамбірського району Львівської обл. та ін.

¹⁷¹ Dmochowski Z. Sprawozdania ze studjów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 324 (Rys. 15 B); *Ejusdem*. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 199 (Rys. 113), 200 (Rys. 114).

¹⁷² Krassowski W. Budownictwo Ludowe (mieszaniowe) wsi Podbolocie // Biuletyn historii sztuki i kultury. Warszawa, 1938. Roczn. 6. S. 320–329.

¹⁷³ Радович Р. Релікти архаїчного поліського житла. С. 94 (рис. 9).

¹⁷⁴ Dmochowski Z. Sprawozdania ze studjów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 327 (Rys. 17 b, c, d).

Щодо первинності суцільного чи розрідженого накоту, то особливості конструкції кліті із с. Чудина досить чітко вказують на розвиток першого з них – шляхом специфічного ущільнення розрідженого накоту. Щоправда, цілком імовірно, що перекриті суцільним накотом житла існували в лісовій зоні вже у княжий період. Зокрема, це засвідчує археологічний матеріал, згідно з яким у лісовій зоні присипання даху землею застосовувалося спорадичніше, ніж глиняне промазування¹⁷⁵. Водночас це опосередковано підтверджує думку про присутність у конструкції даху суцільного настилу з товстих колод.

Не можна оминати увагою ще один варіант конструкції зрубного перекриття – центрично-вінчату (так-звану шатрову – куполоподібну, стіжкову, пірамідальну) стелю. Мала вона форму шестигранної (чи чотиригранної, зрізаної угорі) піраміди, складеної у зрубній техніці з горизонтальних вінців, які догори поступово вкорочувались, причому врубки у вінцях конструкції покриття робили неглибокими, через що між ними залишалися досить широкі щілини. Дослідники початку ХХ ст. зафіксували лише господарські споруди цієї конструкції¹⁷⁶. Проте, згідно з інформацією, набутою К. Мошинським, ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в с. Старе Село Рокитнівського району стояли дві житлові споруди з такою конструкцією перекриття¹⁷⁷. Найімовірніше, що аналогічну стелю зафіксував російський дослідник Іван Сербов на початку ХХ ст. на теренах Полісся Білорусії: “...Зустрічаються ще курні хати з куполоподібною стелею і з отвором угорі, який звичайно після опалювання печі закривають дощаним щитом...”¹⁷⁸.

Докладніше центрично-вінчаті перекриття автор розглянув в іншій праці*. Тут лише зазначимо, що житла з подібною конструкцією перекриття були відомі й іншим слов’янським¹⁷⁹ та неслов’янським¹⁸⁰ народам. Каркасні дахи стіжкової конструкції притаманні тимчасовим житлам українців¹⁸¹, а також характерні для

¹⁷⁵ *Ранпорт П. А.* Древнерусское жилище. С. 136.

¹⁷⁶ *Верговський С. В.* Давнє народне будівництво... С. 74, 75; *Таранушенко С.* Клуни українського Полісся. С. 62, 63; *Moszyński K.* O kulturze ludowej południowo-środkowego Polesia. S. 124–125; *Dmochowski Z.* Sprawozdania ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 170; *Ломова М., Жолтовський П., Козакевич М.* Разведывательная поездка на украинское Полесье // Советская этнография. 1953. № 4. С. 127.

¹⁷⁷ *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian. Cz. 1. S. 487; *Ejusdem.* O kulturze ludowej południowo-środkowego Polesia. S. 125.

¹⁷⁸ Автор провів обстеження в ареалі між с. Осиповичі нинішнього Бобруйського району і Пінськом (*Сербов И. А.* Белорусы-сауны. Петроград, 1915. С. 3–4).

* Ці питання докладніше висвітлені в нашій статті “Поліський ток”.

¹⁷⁹ Споріднений із стіжковим верхом поліських клунь дах “костром” росіяни застосовували в минулому над житлом (*Бломквист Е. Э.* Крестьянские постройки... С. 100).

¹⁸⁰ Житла із зрубним стіжковим верхом відомі також на Кавказі: грузинам – “дарбазі”, вірменам – “азарашен” (“лгхатуні”), азербайджанцям – “карадам” (*Сумбадзе Л.* Грузинское дарбази. Тбилиси, 1960. С. 7–9; *Циркунов В. Ю.* О происхождении зодчества. Москва, 1965. С. 94).

¹⁸¹ *Радович Р.* Тимчасове житло українців. С. 516–518; *Шухевич В.* Гуцульщина. Ч. 1 // Матеріяли до українсько-руської етнології. Львів, 1899. Т. II. С. 81; *Могитич І. Р.* Колиби лісорубів. С. 77–79; *Гошко Ю. Г.* Населення Українських Карпат XV–XVIII ст. Заселення. Міграції. Побут. Київ, 1976. С. 140.

примітивних житлових споруд південних слов'ян¹⁸². Наголосимо, що застосування цієї форми даху в житлах, як звичайно, поєднувалося із наявністю відкритого вогнища посередині споруди. Ймовірно, що такі житла зустрічав арабський мандрівник X ст. Ібн-Даст (Ібн-Русте), який, відвідавши слов'ян, зазначив, що "... кожен з них викопує собі в землі ніби пивницю, до якої приробляє з дерева гостроверхий дах... У таких пивницях поселяються з усією сім'єю і, взявши дров і каміння, запалюють вогонь і розпикають каміння на вогні до червоного"¹⁸³.

Щодо генезису плоскої стелі, то сучасні дослідники поліського будівництва одноставно розглядають її як результат розвитку повздовжньо-вінчатого перекриття¹⁸⁴. На їхню думку, стеля на повздовжніх сволоках є якщо не найдавнішим варіантом плоскої стелі, то дуже давнім¹⁸⁵. Виникнення цієї стелі пов'язують переважно із двосхилим повздовжньо-вінчатим дахом. Зокрема, Ю. Якимович на прикладі житла Прип'ятського Полісся наголосив, що в архаїчних будівлях стіни зрубу і двосхилий дах на сволоках творили один нерозчленований перекриттям внутрішній простір хати. Поступово перекриття відокремлювалося від даху, зберігши, однак, сволюки. Спершу воно мало двосхилу форму. Потім виникла тригранна стеля, яка трансформувалася у плоску стелю на трамі. Таке поступове пониження перекриття відповідало розвитку каркасного даху на "козлах". Кінцевий етап цього процесу – розвиток даху на кроквах, в якому повздовжні балки перекриття замінили поперечні¹⁸⁶.

Виникнення плоскої стелі на повздовжніх сволоках унаслідок еволюції трапецієподібної і трикутної припускали В. Гурков та Р. Гошко¹⁸⁷. Дослідники народного житла Білорусії також вважають, що в давнину плоску стелю підтримували один повздовжній "трам" чи дві повздовжні "бельки", які є рудиментами склепінчатої стелі¹⁸⁸. Аналогічну думку висловив білоруський

¹⁸² Родич'З. Развој сеоске куће и станованье у Србији. Белград, 1999. С. 6, 8–11; Каиуба М. С. Типы народного жилища в Югославии в XIX в. // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. Москва, 1968. С. 71–73.

¹⁸³ Січинський В. Чужинці про Україну... С. 19.

¹⁸⁴ Сабаленка Э. Р., Гуркоў У. С., Іваноў У. М. Беларускае народнае жыллё. С. 39–40; Якімовіч Ю. А. Драўлянае дойдліства Беларускага Палесся... С. 42–43; Гурков В. С., Гошко Р. Ю. Поселения. С. 303; Титов В. С. Историко-этнографическое районирование материальной культуры белорусов XIX – начала XX в. Минск, 1983. С. 50; Локотко А. И. Белорусское народное зодчество... С. 118.

¹⁸⁵ Якімовіч Ю. А. Драўлянае дойдліства Беларускага Палесся... С. 42–43; Гурков В. С., Гошко Р. Ю. Поселения. С. 303; Данилюк А. Г. Народні будівельні традиції // НТЕ. 1986. № 1. С. 81; Його ж. Традиційна архітектура регіонів України... С. 38; Локотко А. И. Белорусское народное зодчество... С. 119; Сабаленка Э. Р., Гуркоў У. С., Іваноў У. М. Беларускае народнае жыллё. С. 39–40; Титов В. С. Историко-этнографическое районирование материальной культуры... С. 50; Трацевский В. В. История архитектуры... С. 98.

¹⁸⁶ Якімовіч Ю. А. Драўлянае дойдліства Беларускага Палесся... С. 42–43.

¹⁸⁷ Гурков В. С., Гошко Р. Ю. Поселения. С. 303.

¹⁸⁸ Сабаленка Э. Р., Гуркоў У. С., Іваноў У. М. Беларускае народнае жыллё. С. 39–40.

вчений В. Титов, який вважав, що у процесі розвитку “самці” перетворилися у повздожні балки; пізніше з них залишився лише один трам, на який інколи укладали поперечні балки¹⁸⁹. Подібної точки зору стосовно еволюції плоскої стелі дотримувався А. Локотко: спершу вона мала трикутну форму, потім – трапецієподібну (із “самцями”), а наостанок стала плоскою. Дослідник твердив, що “таким способом склепінчате перекриття витіснило плоске, а трам став ремінісценцією конькового самця (сволока. – *P. P.*)”¹⁹⁰. Білоруський архітектор В. Трацевський вважав найдавнішим варіантом плоскої стелі ту з них, що опиралася на повздожній сволок. Стеля, яку підтримували комбіновані сволоки, на його думку, є перехідною до найбільш “економічно” вигідної стелі на поперечних сволоках¹⁹¹. Інші дослідники теж схиляються до думки, що стеля на поперечних і комбінованих сволоках у Білорусії почала переважати лише наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.¹⁹² До речі, автор першої спроби ілюстративного зображення поетапних фаз розвитку житла загоринського Полісся З. Дмоховський також пов’язував стелю на трьох повздожних сволоках із трапецієподібною трисхилою стелею, горизонтальну площину якої підтримували три поздовжні “слоги”¹⁹³.

Багато в чому з окремими твердженнями попередніх дослідників можна погодитися. Зокрема, процес виникнення на території Середнього Полісся плоскої стелі на трьох повздожних сволоках унаслідок “пониження” тригранної трапецієподібної (її горизонтальну площину підтримували три повздожні “слоги”) подекуди простежується досить чітко. Додатковим підтвердженням того може слугувати хата кінця ХІХ ст. із с. Підболоття Волковиського району (Південно-Західна Білорусія)¹⁹⁴. У цьому випадку стеля, укладена на трьох повздожних сволоках, майже плоска. Проте вона складається з трьох окремих площин, дві крайні з яких трохи похилі. Аналогічне влаштування стелі (теж на трьох сволоках) іноді зустрічається у житлових камерах дворів-комплексів Архангельської обл.¹⁹⁵

Щоправда, плоска стеля на повздожних сволоках могла розвинутися й інакше. Зокрема, на трохи відмінний шлях її генезису із трисхилої наводять на думку давні курні бойківські хати; для давніх із них характерний незначний нахил стін досередини¹⁹⁶. Під час докладного дослідження конструкції помітно, що бойківські будівничі досягали цього ефекту способом зміщення трьох-п’ятьох

¹⁸⁹ Титов В. С. Историко-этнографическое районирование материальной культуры... С. 50.

¹⁹⁰ Локотко А. И. Белорусское народное зодчество... С. 118.

¹⁹¹ Трацевский В. В. История архитектуры... С. 98.

¹⁹² Сабаленка Э. Р., Гуркоў У. С., Іваноў У. М. Беларускае народнае жыллё. С. 40.

¹⁹³ Dmochowski Z. Sprawozdania ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 328, 333; Ejuśdem. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 198.

¹⁹⁴ Krassowski W. Budownictwo Ludowe (mieszkaniowe) wsi Podbolocie. S. 320–329.

¹⁹⁵ Ополовников А. В. Русское деревянное зодчество... С. 53 (рис. 37), 61 (рис. 51).

¹⁹⁶ Данилюк А. Г., Красовський І. Д. Музей народної архітектури та побуту у Львові: Путівник. Львів, 1980. С. 15.

верхніх вінців зрубу до повздовжньої осі споруди. Як уже згадувалось, висота приміщень у курних бойківських хатах, перекритих плоскою стелею (переважно з одним повздовжнім сволоком), сягала 2,8–3,2 м, а іноді й 3,5 м. Приблизно такою ж була висота поліських жител із суміщеною з дахом стелею (чи трапецієподібною) – 3–3,5 м. Зважаючи на факт побутування будівель із зрубним верхом у Карпатському регіоні¹⁹⁷, можна припустити, що ця стеля є ремінісценцією давнього трапецієподібного перекриття, покритого стрімким солом'яним дахом на кроквах.

Натомість не витримують ніякої критики спроби деяких дослідників поліського будівництва генетично пов'язувати між собою різні варіанти конструкції стелі (на поздовжніх, комбінованих та поперечних сволоках), тим паче виводити всі інші варіанти плоскої стелі від повздовжніх сволоків. Передовсім тому, що й досі відсутні аргументи, які підтверджували б первинність (навіть на зазначеній території) стелі такої конструкції¹⁹⁸. На теренах Середнього Полісся досить давню історію має також стеля на поперечних та комбінованих сволоках, що засвідчують споруди кінця XVIII – початку XIX ст., які збереглися до наших днів. Водночас на заході Полісся плоска стеля, влаштована на одному поперечному сволоку (серед інших варіантів її прийнято вважати найновішою за походженням), відома вже в житлах XVI ст. (хата 1587 р. із с. Самарів Ратнівського р-ну Волинської обл.*).

Відкритим також залишається питання стосовно того, чи плоска стеля (або окремі варіанти її конструкції) виникла на Поліссі, чи сюди вона потрапила ззовні в готовому вигляді. Безперечно, певний процес формування окремих її різновидів міг самостійно відбуватися і на теренах Середнього Полісся, проте імовірніше, що тут вона поширилася з іншими прогресивними елементами житлобудівництва¹⁹⁹ з Півдня (етнографічної Волині та Поділля) або із Заходу (із Західного Полісся), де плоска стеля на поперечному сволоку, безперечно, побутувала значно давніше. Засвідчують цей процес матеріали деяких дослідників другої половини XIX ст.²⁰⁰

Не можна погодитися також із думкою Ю. Якимовича про те, що “...поява плоскої стелі в багатьох випадках пов'язана з витісненням вінчатої конструкції даху каркасною”²⁰¹, чи з подібним твердженням А. Локотка, згідно з яким “виникнення плоскої стелі було зумовлене розвитком іншого, характерного для

¹⁹⁷ Могитич І. Р. Колиби лісорубів. С. 77–78; Гошко Ю. Г., Кіщук Т. П., Могитич І. Р., Федака П. М. Народна архітектура Українських Карпат... С. 87–88; Тиводар М. Етнічні традиції у скотарстві. С. 113.

¹⁹⁸ Наприклад, деякі польські етнологи вважали первинною стелею на комбінованих сволоках, а стелею на поперечних та повздовжніх сволоках – похідною від неї (Див.: *Puszet L. Studya nad budownictwem drewnianem. Kraków, 1903. T. 1: Chata. S. 70, 73*).

* Експонується у Київському Національному Музеї просто неба.

¹⁹⁹ *Moszyński K. O kulturze ludowej południowo-środkowego Polesia. S. 431.*

²⁰⁰ *Чубинский П. П. Малороссы Юго-Западного края... С. 375.*

²⁰¹ *Якімовіч Ю. А. Драўлянае дойдліства Беларускага Палесся... С. 42–43.*

східнослов'янського народного зодчества, типу конструкції даху – каркасно-погонного”²⁰². Як засвідчують ілюстративні матеріали С. Таранушенка та З. Дмоховського, у житлах Середнього Полісся плоска стеля на сволоках (комбінованих, поперечних чи поздовжніх) іноді поєднувалася в одній будівлі з повздовжньо-вінчатим дахом²⁰³. У цих випадках застосування останнього є уже рудиментом, позаяк основне навантаження припадає на плоску стелю (за наявності земляного присипання тощо). Тому, мабуть, виникнення плоскої стелі, яка звільнила елементи конструкції даху від перевантажень, спричиненого утеплювачем, призвело до застосування у житловому будівництві нових для Полісся варіантів конструкції даху, зокрема даху на кроквах, який, на думку К. Мошинського, поширився туг із Півдня та Заходу²⁰⁴.

Натомість слушним є твердження А. Локотка про те, що стеля виникла внаслідок ліквідації курної системи опалення і процесу роз'єднання перекриття і покриття²⁰⁵. Щоправда, твердження автора про збільшення об'єму житла, яке відбувалося паралельно з ліквідацією курної системи опалення, є хибним²⁰⁶: звільнення приміщення від диму, навпаки, давало змогу зменшити його об'єм, наслідком чого й було влаштування плоскої стелі.

Завершуючи виклад фактичного матеріалу, наголосимо на одному важливому моменті: система опалення (і горизонтальне планування) “дає найбільшу можливість простежити формування і розвиток типів традиційного селянського житла [...], починаючи з найдавніших будівель, відомих за археологічними матеріалами”²⁰⁷. Тому вважаємо за необхідне зазначити, що специфіка системи опалення і типи опалювальних пристроїв мали безпосередній вплив на влаштування верхніх частин житла: будь-які прогресивні зміни цих компонентів (удосконалення опалювальних пристроїв, витіснення курної системи напівкурною тощо) зумовлювали певні зміни конструкції верхніх частин будівлі (даху і стелі).

Зокрема, стіжковий дах (із світло-димовим отвором у центральній частині), як правило, був пов'язаний із розміщенням посередині приміщення відкритого вогнища (лісорубські “колиби” гуцулів, поліські “курени” тощо). Те саме спостерігаємо у примітивних житлах південних слов'ян (болгар, македонців, сербів, хорватів)²⁰⁸ та неслов'янського населення Кавказу – у грузинів

²⁰² Локотко А. И. Белорусское народное зодчество... С. 119.

²⁰³ Таранушенко С. Давнє поліське житло. С. 12, 14, 18; Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym. S. 202 (Rys. 116), 203 (Rys. 118), 205 (Rys. 120, 121); Ejusdem. Sprawozdania ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym... S. 327 (Rys. 17 e).

²⁰⁴ Moszyński K. O kulturze ludowej południowo-środkowego Polesia. S. 431.

²⁰⁵ Локотко А. И. Белорусское народное зодчество... С. 118.

²⁰⁶ Там же.

²⁰⁷ Грацианская Н. Л., Листова Н. М., Токарев С. А. Введение. Типология народного жилища в странах зарубежной Европы // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. Москва, 1968. С. 9.

²⁰⁸ Макаров Л. В. Типы сельского жилища Болгарии // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. С. 13–16; Кацуба М. С. Типы народного жилища в Югославии в XIX в. С. 70–73; Родић З. Развој сеоске куће и становање у Србији. С. 8.

(“дарбази”), вірменів (“азарашен”, “лгхатуні”), азербайджанців (“карадам”)²⁰⁹. На поєднання у давньослов’янському житлі відкритого вогнища з шатровим верхом вказує процитоване раніше повідомлення арабського мандрівника X ст. Ібн-Даст (Ібн-Русте)²¹⁰. Зауважимо, що квадратні у плані житла з вогнищами ближче до центру, які переважали на ранньому етапі Пеньківської культури²¹¹, здебільшого теж могли бути перекриті стіжковим дахом. До речі, першопочатковим для білоруського житла А. Локотко вважає шатровий чи чотирихилий дах, який походить від куренеподібних дахів напівземлянок племен Милоградської та Зарубинецької культур²¹². Зважаючи на те, що відкрите вогнище (“горен”) у примітивних постійних житлах Середнього Полісся спорадично проіснувало до початку XX ст.²¹³, найімовірніше, що багатогранні хати, перекриті центрично-вінчатим дахом (з отвором посередині), описані К. Мошинським у Старому Селі²¹⁴, пов’язані власне з цією системою опалення.

Застосування опалювального пристрою, означеного Р. Сілецьким як “напівзакрите вогнище”, який, на думку автора, “займає проміжне місце між вогнищем і піччю”²¹⁵, дало можливість наблизити його до стін (чи кутів) споруди. Це, безперечно, вплинуло на конструкцію перекриття і, правдоподібно, сприяло поступовому витісненню даху центричних систем двосхилим*. До речі, на думку вчених, на теренах Білорусії (Полісся також) у IX–XI ст. почав формуватися давньоруський тип однокамерного зрубного житла із двосхилим дахом, вкритим соломомою чи деревом²¹⁶.

Значні прогресивні зміни відбулися у домобудівництві протягом X–XIII ст. Одна з них полягала у зведенні круглої глинобитної печі біля входу та влаштуванні перед ним сіней. У XII–XIII ст. розповсюджуються печі на високому опіччі²¹⁷. Деякі факти свідчать і про те, що вже тоді “напівзакрите вогнище” могла замінити піч (до речі, це питання нез’ясоване остаточно й досі)²¹⁸. Тоді ж (IX–

²⁰⁹ Сумбадзе Л. Грузинское дарбази. С. 7–9; Циркунов В. Ю. О происхождении зодчества. С. 94; Таранушенко С. Клуні українського Полісся. С. 63.

²¹⁰ Січинський В. Чужинці про Україну... С. 19.

²¹¹ Баран В. Д. Давні слов’яни. Київ, 1998. С. 51 [Україна крізь віки. Т. 3].

²¹² Локотко А. И. Белорусское народное зодчество... С. 119.

²¹³ Сілецький Р. До питання про відкрите вогнище як опалювальний пристрій народного житла на правобережному Поліссі // Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів, 1999. Вип. 34. С. 495–500.

²¹⁴ Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. Cz. 1. S. 487; *Ejusdem*. O kulturze ludowej południowo-środkowego Polesia... S. 125.

²¹⁵ Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 2001. Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 246.

* Щоправда, двосхилий дах міг існувати і в житлах з відкритим вогнищем. Проте із зміною місця опалювального пристрою його застосування стає доцільнішим, ніж центричного з отвором посередині для виходу диму.

²¹⁶ Локотко А. И. Белорусское народное зодчество... С. 114–115.

²¹⁷ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. С. 154–155.

²¹⁸ Там же. С. 154.

XIII ст.) особливістю будівництва всіх слов'ян лісової зони був уже повздовжньо-вінчастий дах²¹⁹. Можливо, власне в цей період почали ущільнювати накат даху, що спричинило формування його різновидів.

Цей варіант конструкції повздовжньо-вінчастого перекриття, суміщеного з елементами конструкції даху, був найраціональніший за наявності курної системи опалення: збільшувався повітряний простір, вище піднімався дим від печі. Водночас значна несуча здатність вінчатої конструкції давала можливість витримувати навантаження земляної присипки, якою утеплювали споруду (у разі застосування суцільного накату потреби в ній не було).

Лише з ліквідацією курної системи опалення, відведенням диму з приміщення стало можливим зменшення об'єму житлової камери через влаштування плоскої стелі та перенесенні на неї функції “утримувача” елементів утеплення²²⁰. Це, своєю чергою, сприяло впровадженню у житлобудівництво крокв'яної системи даху. На теренах України відповідний процес відбувався нерівномірно. Курні хати найдовше збереглися у регіоні Карпат* та на Поліссі. У північних районах України найінтенсивніше витіснення курних жител спостерігалось в XIX ст. Так, якщо в 40-х роках XIX ст. на теренах Чернігівщини налічувалося 23 000 “чорних хат”, у 60-х роках – 7 000, то вже наприкінці 80-х років вони зникли тут зовсім²²¹.

Отже, підіб'ємо загальні підсумки.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на території Середнього Полісся у традиційних житлах переважала плоска дерев'яна стеля на комбінованих та поперечних сволоках (стеля на повздовжніх сволоках траплялася спрадично). Таку стелю ґрунтовно утеплювали піском, землею, дерном, кострицею та ін. У разі виготовлення стелин із товстого дерева стелю не утеплювали, а лише промащували її шви.

До кінця XIX – початку XX ст. через певні історичні та природно-географічні чинники тут (як і на сході Полісся) у формі реліктових явищ збереглися будівлі, в яких перекриття і покриття (стеля і дах) були суміщені і мали повздовжньо-вінчату чи центрично-вінчату конструкцію, а також житла з “аркуватими” стелями під невисоко піднятим дахом. Притому наявний матеріал дає можливість виділити кілька варіантів конструкції такого перекриття (покриття) і в загальних рисах простежити напрям його діахронних змін (з кінцевим переходом до плоскої стелі і розмежування функції між стелею та окремим дахом).

²¹⁹ Лысенка П. Ф. Раскопки Бярэсця. С. 20.

²²⁰ Щоправда, іноді в житлах із плоскою стелею ще зберігалася курна система опалення (Чубинский П. П. Малороссы Юго-Западного края... С. 375). Проте, на нашу думку, цей факт є додатковим свідченням того, що виникнення “білої печі”, як і плоскої стелі, на теренах Середнього Полісся, найімовірніше, пов'язане зі зовнішніми впливами.

* Як уже згадувалось, у Карпатському регіоні (Бойківщина) курні житла часто мали плоску стелю. Однак збільшення повітряного простору забезпечувалось тут за рахунок значної висоти приміщення (від долівки до стелі).

²²¹ Таранушенко С. Житло на Слобожанщині // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1995. Т. ССXXX: Праці секції етнографії та фольклористики. С. 40.

Еволюція конструкцій перекриття безпосередньо залежала від зміни типів опалювальних пристроїв: відкрите вогнище (наземне чи піднятий над поверхнею “горен”), “напівзакрите вогнище”, курна піч, піч з відведенням диму поза межі житлового приміщення.

Наразі залишається відкритим питання стосовно часу виникнення та автохтонності на теренах Середнього Полісся плоскої стелі. Наявні матеріали дають змогу стверджувати лише те, що в західній частині Полісся така стеля побутувала найпізніше вже з XVI ст. Проте з’ясування цих питань потребує подальшого дослідження із залученням історичних матеріалів, що стосуються інших регіонів України, передусім території Лісостепу, де курна системи опалення приміщення зникла раніше.

DWELLING DEVELOPMENT OF POLISSIA: THE PROBLEM OF CEILING GENESIS

Roman RADOVYCH

Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of historical Ethnology

The origins and the development of ceiling constructions in residential premises on the territory of Middle Polissia are shown in the article. During the research process it was revealed that due to some historical, natural and geographic factors here, besides dwellings covered with flat ceiling, were also preserved as relict phenomena at the end of the 19th and the beginning of the 20th century buildings in which ceiling and roof constructions were joined and had longitudinal crown or central crown construction as well as dwellings with arched ceiling under low roof. Having the all available material and scientific conceptions concerning ceiling genesis analyzed the author outlines several constructive variants of ceiling in the process of its transformation to flat ceiling and functional separation between ceiling and specific roof.

Key words: ethnology, Middle Polissia, dwelling, ceiling, joist, counter floor, roof.

РАЗВИТИЕ ПОЛЕСЬКОГО ЖИЛИЩА: ПРОБЛЕМЫ ГЕНЕЗИСА ПОТОЛКА

Роман РАДОВИЧ

Институт народоведения НАН Украины, отдел исторической этнологии

В предлагаемой статье рассмотрены вопросы возникновения и развития конструкций перекрытия жилого помещения на территории Среднего Полесья. В процессе исследования установлено, что в конце XIX – начале XX вв. в силу некоторых исторических и естественно-географических условий, здесь, одновременно из жилищами, перекрытыми

плоским потолком, в форме реликтовых явлений сохранились сооружения, в которых конструкции потолка и крыши были совмещены и имели продольно-венчатую или центрично-венчатую конструкцию, а также жилища с “арочным” потолком под невысоко поднятой крышей. Проанализировав наличный материал и научные концепции процесса генезиса потолка, автор выделяет несколько конструктивных вариантов перекрытия и в общих чертах прослеживает направление его диахронных изменений с конечным переходом к плоскому потолку и размежеванием функций между отдельными потолком и крышей.

Ключевые слова: этнология, Украина, Полесье, жилище, потолок, матица, накат, крыша.

Стаття надійшла до редколегії 2.04.2007

Прийнята до друку 20.12.2007